

DE SLAG OM BERLIJN

Heinz Rein

De slag om Berlijn

Met een nawoord van Fritz J. Raddatz

Vertaald uit het Duits door Izaak Hilhorst en Martine Matusz

Lebowski Publishers, Amsterdam 2016

Voor Erich Weinert

De uitgever ontving voor deze uitgave in het kader van schwob.nl een subsidie van het Nederlands Letterenfonds. Ga voor meer literaire herontdekkingen naar www.schwob.nl

Nederlands
letterenfonds
dutch foundation
for literature

Oorspronkelijke titel: *Finale Berlin*

Oorspronkelijk uitgegeven door: Schöffling & Co. Verlagsbuchhandlung GmbH, Frankfurt am Main 2015

© Heinz Rein 1947

© Nawoord: Fritz J. Raddatz

© Vertaling uit het Duits: Izaak Hilhorst & Martine Matusz 2016

© Nederlandse uitgave: Lebowski Publishers, Amsterdam 2016

Omslagfoto: *Bombed out Berlin*, Khaldei

Omslagontwerp: Dog and Pony, Amsterdam

Typografie: Crius Group, Hulshout

Foto auteur: © Schöffling & Co

ISBN 978 90 488 2854 8

ISBN 978 90 488 2855 5 (e-book)

NUR 302

www.lebowskipublishers.nl

www.overamstel.com

OVERAMSTEL

uitgevers

Lebowski is een imprint van Overamstel uitgevers bv

Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

Wat vooraf ging *9*

Deel I – Onrust voor de storm *19*

Deel II – Tot vijf over twaalf *323*

Het einde *654*

Een nieuw begin? *659*

Nawoord *663*

Verantwoording *671*

*De kogel midden in de borst, het schedeldak verbrijzeld,
zo heeft men ons op de bebloede brits omhoog gevijzeld!
Als lijdensbeeld en vloek, om tot in alle dagen
hem die bevel gaf ons te doden, zwijgend aan te klagen.*

Ferdinand Freiligrath, *Die Toten an die Lebenden*

Wat voorafging

*Eris met haar zweep van slangen
jaagt de goden op de vlucht,
zware donderwolken hangen
dreigend boven Trojes burcht.*

Schiller, *Kassandra*

Berlijn, april 1945

Lissabon, San Francisco en Tokio werden in een paar minuten door aardbevingen verwoest, en het duurde dagen voor de branden van Rome, Chicago en Londen waren gedoofd. Het vuur en de aardbevingen die de stad overvielen die op 52° NB en 13° OL ligt, duurden bijna twee jaar. Ze begonnen in de heldere, donkere nacht van 23 augustus 1943 en eindigden in de grijze regen van 2 mei 1945.

Op die plaats, 32 meter boven de zeespiegel, ingebed in een duin uit de ijstijd, lag tot de nacht waarin de verwoesting haar onzalige loop nam de stad Berlijn. Ze was verheven van vissersdorp tot ommuurde stad, tot zetel van de markgraven en keurvorsten van Brandenburg, tot residentie van de koningen van Pruisen en tot hoofdstad van het keizerlijke en republikeinse Duitse rijk. Ze was ontstaan nadat Duitse koloniserende stammen het gebied van de Wenden en de Slaven waren binnengevallen en was eeuwenlang ver verwijderd gebleven van de ontstaansgebieden van de Duitse cultuur. De stad was bolwerk van de Duitse landontginning, buitengebied van het oude Duitse westen en voorpost van het nieuwe Duitse oosten en werd pas laat onderdeel en nog later middelpunt van de Duitse geschiedenis. Ze is een conglomeraat van een heleboel kleine, wat grotere en grote steden, van dorpen, nederzettingen, landgoederen en verspreide vestingen tussen de Havel en het oostelijke Brandenburgse merengebied, die in de richting van de oude, ommuurde steden Berlijn en Kölnn waren samengegroeid. De graveernaald van de geschiedenis heeft zeer spaarzaam gewerkt, van de opkomst en ontwikkeling van Berlijn waren weinig sporen te vinden, maar die hadden haar veelvormige gezicht wel gelouterd en van de nobele trekken voorzien die het karakter van de hele binnenstad bepaalden. De sporen van de ondergang die onmiddellijk begon nadat Berlijn was uitgeroepen tot hoofdstad van het Groot-Duitse

Rijk, zijn niet te tellen. Vuurzeeën van einder tot einder en orkanen van ijzer door de bommentapijten hebben het levendige aanschijn van de stad veranderd in de grimas van een doodshoofd.

Op 23 augustus 1943 werd de stad een eerste grote wond toegebracht, toen 1200 vliegtuigen van de Engelse luchtmacht uithaalden voor de eerste grote klap. De zuidelijke voorsteden Lankwitz, Südende en Lichterfelde veranderden in een zwartgeblakerd dodeneiland in een zee van leven, maar ditmaal verzwolg niet de zee het eiland, maar verdrong het eiland de zee, want al spoedig was het niet meer het enige, overal, in Moabit en in Friedrichstadt, rondom station Ostkreuz en in Charlottenburg, bij de Moritzplatz en rondom de Lustgarten ontstonden dodeneilanden die hun oevers steeds verder voorwaarts stuwden en uiteindelijk samensmolten, zodat de hele stad één groot dodenland werd met hier en daar water waarin nog leven was. Met iedere aanval werd een stuk uit het weefsel van de stad getrokken, werden bezittingen vernietigd en de verslechterde levensomstandigheden.

Hele stadsdelen lagen in puin en verkommerden. Uitgestrekte fabrieksterreinen, geflankeerd door koud geworden schoorstenen, werden een wildernis van ingestorte hallenconstructies en verroeste machines, pijpen, stangen, draden en stalen draagbalken, talloze straten, waar de voorgevels nog rechtop langs het trottoir stonden als huizen vol leven, werden cynische decorstukken. Andere wijken zijn onherkenbaar verminkt en vol met naar adem snakkend leven, de torso's van mismaakte huizen verrijzen naakt en lelijk boven de puinhopen, als eilanden in een zee van verwoesting, kaalgeplukt en afgekloven, de spanten van de verdwenen daken zijn ribben waarvan het vel is afgestroopt, de ramen zijn blind als permanent neergeslagen ogen die slechts af en toe glazig knippen, de kale muren zijn hun pleisterwerk kwijt als ouder wordende vrouwen waar een meedogenloze spons alle rouge en schmink van heeft afgewist.

Andere delen van de stad zijn niet helemaal verwoest, maar daar heeft de klauw van de oorlog in de huizenrijen enorme gaten geslagen die een vaak verrassende doorkijk bieden op de achterhuizen die aan de klap ontkomen zijn en nu voor het eerst in het zicht van de straat staan, niet meer in staat hun lelijke gevels te verstoppen achter de goedkope protserigheid van de voorhuizen, omdat de orkaan van explosies als het ware het doek

heeft opgehaald. In die straten zijn alle soorten en maten van verwoesting te vinden, van totale verwoesting tot huizen van karton en cellofaanglas, huizen waarvan het dak is verbrand, en andere die tot de eerste verdieping door het vuur zijn verteerd, huizen die door de luchtdruk zijn leeg geveegd, uit wier lijf de raamkozijnen, luiken en deuren zijn weggerukt en waarboven het dorre skelet van het dak oprijst als de botten van een kadaver. Er zijn woningen die als zwaluwnesten boven weggeblazen gevels hangen omdat de bommen schuin zijn ingeslagen, en er zijn kelders die de druk van instortende huizen hebben weerstaan. Alleen aan de schoorstenen die tussen metershoge bergen puin staan te roken kun je zien dat daar, als in een vossenhol, mensen een vegeterend bestaan leiden. De anatomie van de huizen is voor iedereen zichtbaar, trappenhuizen en tussenmuren, liftschachten en schoorstenen zijn de botten, gas- en waterleidingen de bloedvaten, radiatoren en badkuipen de ingewanden. Wat er aan leven is overgebleven rot weg in deze ruïne jungle en alleen de natuur begint de naakte verwoesting weer aan te kleden door de puinhopen met onkruid te overwoekeren.

Het verkeersnetwerk, een fijnmazig weefsel van talloze tram- en buslijnen, boven- en ondergrondse sporen, het stad- en het ringspoor, de S-Bahn en de lijnen naar de buitenwijken, is kapotgescheurd, zo goed en zo kwaad als het gaat opgelapt, provisorisch hersteld, de dienstregeling wisselt van dag tot dag omdat de verwoesting van rails, bovenleidingen, contactrails, seinkabels, tunnels, viaducten, bruggen en stations omleidingen, inkortingen en sluitingen noodzakelijk maakt.

Het eigen aanzien van de stad, de gebouwen uit de tijd van het burgerlijk classicisme die zijn gegroepeerd rond het Spree-insel en de boulevard Unter den Linden, haar door de meesterhand van Schinkel, Schlüter en Eosander, Rauch, Knobelsdorff en Langhans geschapen karakteristieke uiterlijk, is al weggevaagd voordat Speers tekentafelarchitectuur dat kon doen. Haar symbolen zijn nu de bovengrondse bunkers, die accumulatoren van angst die je de adem doen stokken, grijsgroene betonkolossen met luchtafweergeschut erbovenop die als logge reuzenmammoets Friedrichshain, de Humboldthain en de Zoologischer Garten verpletteren; er is niets milds dat hun stuitend grove, alleen op doelmatigheid gerichte architectuur kan verzachten. Daarbij komen nog alle lage of ondergrondse

bunkers op pleinen en bij stations in de binnenstad, in buitenwijken en volkstuintjes, en de primitiefste variant daarvan: de schuilkelders die in parken, in bosjes en in het talud van het lokaalspoor zijn ingegraven.

De stad telde bij het uitbreken van de oorlog 4.330.000 inwoners, in april 1945 zijn het er nog slechts 2.850.000. De mannen zijn in dienst, zitten in de Volkssturm, zijn tewerkgesteld bij Organisation Todt, zijn met hun bedrijf verplaatst, de vrouwen zijn gevlucht naar gebieden waar zogenaamd geen gevaar is voor bombardementen, de bejaarden en zieken zijn geëvacueerd, de jongeren opgeroepen voor de arbeidsdienst, de schoolkinderen ondergebracht in kampementen op het platteland, de Joden gedeporteerd. Het verlies aan inwoners is in feite nog veel groter, want bij de 2.850.000 inwoners zitten ook de 700.000 dwangarbeiders uit de bezette landen en satellietstaten: Oekraïners, Polen, Roemenen, Grieken, Joegoslaven, Tsjechen, Italianen, Fransen, Belgen, Nederlanders, Noren, Denen, Hongaren en de Joden en mensen uit de concentratiekampen in het oosten die nog kunnen werken. Ze zitten opeengepakt in barakken die overhaast zijn gebouwd op kale terreinen tussen de stad en de buitenwijken, op vuilnisbelten en braakliggende terreinen – vaak langs spoorlijnen – en die door prikkeldraadhekken zijn ingesloten. Ze vertonen een frappante overeenkomst met de wijken vol noodwoningen die zijn gebouwd voor de mensen die door de bombardementen dakloos zijn geworden en die grauw en troosteloos tussen stukken bos en volkstuinten staan, alleen is daar, net als overal, het prikkeldraad vervangen door het onzichtbare net van een tot in detail uitgedokterd systeem van controle en dwang.

De ministeries hebben Berlijn verlaten, ze zijn verplaatst of naar noodlocaties overgebracht, in de Wilhelmstraße worden de bureaus leeggehaald en dag en nacht vrachtauto's volgeladen met dossiers, kasten en kratten, maar ook met meubilair, huisraad en koffers. De hoge ministeriële en partijbureaucratie vlucht de stad uit, alleen de zogenoemde 'Meldeköpfe' blijven achter, maar ook voor hen wordt gezorgd en is het grootschalige transportproject Thusnelda opgezet, met de extra treinen Adler en Drohle in Lichterfelde-West en Michendorf en veel privéauto's.

Als de sirenes loeien, zwijgen de muzen, in de paar uur tussen de stroomafsluitingen en luchtalarmen klinken alleen de stemmen van hun

jongere, onwettige zusters door microfoons en uit geluidsfilmapparaten waar de heldhaftige bas van Mars wordt overschreeuwd door de hysterische discant van een geforceerde luchthartigheid, de kleine groep voor *Kameraden, Kolberg, Verkenningsspatrouille Hallgarten, Johanna en de Zwarte Jagers* en *De grote koning* staat eenzaam tussen de eindeloze rijen voor *Jonge harten, Een vrolijk huis, Mijn collega komt eraan, Modelechtgenoot, Liefde en zo, De vrouw van mijn dromen, Het begon zo onschuldig, Leve de liefde, Het bruiloftshotel, Mijn grote liefde, De man die zei dat hij Sherlock Holmes was, Vrouwen zijn nu eenmaal betere diplomaten, Een man voor mijn vrouw, Fritze Bollmann wilde gaan vissen, Liefdesbrieven, Jaloerse vrouwen, Een wilde nacht* en *Praat me niet van liefde*, de verlamme stoeidoenerij van de *Fridericus Rex*-films en het Horst Wessellied vermengen zich met de Koningswals, de muziek van het weekjournaal, het martelende gelach en het janken van de sirenes tot een huiveringwekkende kakafonie.

In deze ruïnestad met haar verbrande, gebarsten lijf en haar uitgerukte, verscheurde ingewanden wonen de mensen dicht op elkaar, hun leven is verschrikkelijker en zwaarder dan dat van soldaten, dat helemaal op vechten en gevaar is ingesteld. Maar het voortdurende, grote gevaar van branden en dreigende explosies waardoor ze de kans lopen te stikken of onder het puin bedolven te raken is nauwelijks minder. De mensen in deze stad leiden desondanks toch nog een soort privéleven, ze slepen de schamele ballast van de beschaving met zich mee, ze moeten voor zichzelf en hun gezin zorgen, ze moeten naar hun werk en er elke seconde rekening mee houden dat ze waar ze op dat moment mee bezig zijn – slapen of vrijen, aan de draaibank staan of zitten te rekenen, koken of zich scheren – abrupt moeten onderbreken om zich over te leveren aan een onontkoombaar lot. Ze leiden een bestaan als nomaden en holbewoners, planten in hun kinderen – die niet leren lezen of schrijven – het zaadje van een misschien ongeneeslijke neurose, moeten toezien hoe de bloem van de jeugd verflenst in werkkampen en bij de luchtafweer en hoe ieder gevoel voor een zinvolle inrichting van hun leven wordt gedood omdat ze als krijgshaftige nomaden worden opgevoed. Ze zijn al zover verwijderd van hun oorsprong en hebben al het menselijke laten verdorren en verkommeren, dat ze alleen nog mechanieken zijn

die op de geringste druk van een vinger of het klakken van een tong gewillig reageren. Het is het flegma van mensen die fatalistisch zijn geworden, geen eigen wil meer hebben en koppig de weg blijven volgen die ze ooit zijn ingeslagen, die ieder bevel gelaten accepteren alsof het een extra rantsoen is. Altijd weer prijzen ze hun innerlijke en uiterlijke onverschilligheid alsof het heldhaftigheid is, beschouwen ze hun geduld als standvastigheid en ze zien daardoor bevestigd dat ze niet langer het ‘vermetelege slacht’ zijn, zoals Goethe hen noemde. In hun verdoofde zielen smeult onder de as de hoop op de goddelijke voorzienigheid die uit de mond van de antichrist wordt verkondigd, op die beroemde ommekeer als gevolg van Gods beschikking waarop Hitler en Goebbels, Fritzsche en Dittmar zich tegenwoordig graag beroepen. Ze weten dat de ramp met het geweld van een vloedgolf nadert vanaf de Wolga en de Atlantische Oceaan en niet voor de poorten van hun stad tot stilstand zal komen. Maar er ontspringt geen revolutionair vonkje, geen woede-uitbarsting verbreekt de ketenen van hun gevangenschap, geen kreet van vertwijfeling doet hun geweten ontwaken. De rampen die de Engelse en Amerikaanse luchtmacht steeds opnieuw veroorzaken terwijl ze boven de stad hun dagelijkse oefeningen doen, absorberen ieder vermogen tot nadenken; ze maken dat de mensen op jacht moeten naar onderdak, voedsel en kleding, distributiebonnen, rantsoenkaarten en pasjes voor de schuilkelders. En degenen die niet zijn getroffen moeten hun bezittingen repareren en in veiligheid brengen en nog meer moeite doen om op hun werk te komen. Iedere vorm van beschaafd leven is verdwenen, woningen zijn donkere holen, de beschermende laag die om de gevoelige zenuwbanen van de grote stad zit – de telefoon- en elektriciteitskabels, de gas- en waterleidingen en de riolen – is opengereten en aan flarden gescheurd. De mensen in de grote stad zijn teruggeworpen op pomp, open haard en vetkaars.

De mensen bewegen en praten vreemd gejaagd, door ieder geluid dat in de monotonie van de dag opklinkt krimpen ze in elkaar en gaan ze opgewonden luisteren. Ze hebben maar één gespreksonderwerp: de situatie in de lucht, of de vijand zich boven het rijk bevindt, of er groepen bommenwerpers in aantocht zijn, in welke richting ze vliegen, of ze wegvliegen. Iedereen die van huis gaat neemt afscheid van zijn familie alsof hij

een lange, zware reis naar een onbekend, onzeker en gevaarlijk land gaat ondernemen. Iedereen heeft een koffer, een rugzak, een volle aktentas of schoudertas bij zich, omdat ze vaak, verrast door het luchtalarm, gedwongen zijn ergens ver van huis dekking te zoeken.

Maar niet alleen het gevaar uit de lucht bedrukt de mensen, een andere dreiging maakt hun last nog zwaarder: de fronten. Nadat westelijke geallieerden bij Remagen en Oppenheim de Rijn zijn overgestoken hebben ze in een ongekend snelle opmars door West- en Midden-Duitsland de Elbe bereikt. En vanuit de bruggenhoofden van Puławy, Warka en Baranów is het Russische leger door Polen en Oost-Duitsland opgerukt tot aan de Oder, en ook al verplaatst het front in het westen zich snel, Berlijn heeft zijn gezicht naar het oosten gewend, waar achter de Oder het leger van de Russen dreigend klaarstaat.

De onrust voor de storm ligt over de stad, een onrust die voortkomt uit de onheilspellende rust achter die laatste barrière ten oosten van de stad, het is een onrustige rust, waarin treinen en kolonnes vrachtwagens onafgebroken uit de wapenfabrieken in het Russische achterland, uit Tsjeljabinsk, uit Sverdlovsk, uit Gorki, uit Magnitogorsk, uit de Oeral en uit het Kuznetskbecken naar de Oder rijden. Er is niemand in de stad die niet weet dat de rust voor de grote storm wordt gebruikt om elke dag nieuw geschut op te stellen, nieuwe tanks in positie te brengen, nieuwe vliegtuigen startklaar te maken en nieuwe divisies naar het westen te verplaatsen. De verre werelden van Sovjet-Unie en Verenigde Staten zijn griezelig dichtbij gekomen, de afstand tussen de Stars and Stripes en de Rode Vlag is niet meer dan die tussen Magdeburg en Frankfurt an der Oder. En in het midden ligt de belegerde stad die ooit, beschermd door de Wolga en Het Kanaal, in een onbereikbaar achterland leek te liggen: de torso Berlijn. Weliswaar staan de vijandelijke legers nog achter de grote rivieren die de laatste verdedigingslinie vormen, maar hun luchtmacht heeft de stad al ingesloten en snijdt haar dunne levensdraden af, ze bereiden zich voor op hun laatste aanval, die ieder moment kan losbarsten aan de Oder en de Elbe en die als een lawine op de stad af zal komen.

De torso is in een geïmproviseerde vesting veranderd en in verdedigingsstelling gebracht. Het gebied rond de stad wordt doorsneden door diepe tankgrachten, loopgraven gaan dwars door akkers en volkstuintjes,

in spoordijken, bermen en stukken bos liggen schuttersputjes, alle toegangswegen zijn door antitankgeschut en tankversperringen geblokkeerd, het luchtafweergeschut heeft op gronddoelen geoefend, bedrijven zijn stilgelegd want elektriciteit, steenkool en brandstof zijn er toch al nauwelijks meer, in het buitengebied werpen arbeiders en kantoorpersoneel nieuwe verschansingen op, bouwen ze nog meer loopgraven en de ene barricade na de andere. Op straat, in restaurants en bioscopen, in bunkers en in wachtkamers van stations speuren patrouilles van leger, ss, Organisation Todt, Gestapo en politie naar deserteurs en mensen die aan tewerkstelling proberen te ontkomen, gebruikt de partij nog één keer al haar machtsmiddelen om iedereen te dwingen zich in te zetten.

De fronten staan als een donkere wolkenmuur ten oosten en westen van de stad. Ze zijn als een ver onweer, het gerommel van de donder is nog niet te horen, de bliksem ligt achter de wolken op de loer, maar windvlaggen kondigen het naderende noodweer aan, een benauwend, zwavelgeel licht verspreidt zich, onweerszwoelte hangt over de stad. Een sidderend afwachten is over de mensen gekomen, ze worden heen en weer geslingerd tussen de hoop op het wonder dat de partijleiding steeds weer belooft – en wel in de onmiddellijke toekomst – en de verlamme ontzetting van een verschrikkelijk einde. Terwijl bommen en fosforbussen op de stad vallen zoals het ooit pek en zwavel regende op Sodom en Gomorra, smachten de kleine groepjes van verzetsmensen naar de bevrijding, want ze zijn niet bij machte zich op eigen kracht te bevrijden.

Deel I

Onrust voor de storm

'We moeten nu denken en doen als Frederik de Grote. Maar mochten we ten onder gaan dan gaat het hele Duitse volk met ons ten onder, en wel zo roemrijk dat zelfs over duizend jaar de heroïsche ondergang van de Duitsers in de wereldgeschiedenis nog steeds op de eerste plaats staat.'

Dr. Joseph Goebbels
Rijksminister voor Volksvoorlichting en Propaganda
in maart 1945 tegen journalisten

I

14 april, 14.00 uur

Vroeg in de middag van 14 april 1945 wordt de deur van een restaurant in de straat Am Schlesischen Bahnhof op een wel heel ongebruikelijke manier geopend. Hij wordt niet wijd opengerukt of gewoon met de voet opengeduwd zoals sommige gasten graag doen, er wordt ook niet overmoedig of met kracht op de klink geslagen of gewoon zonder omhaal opengedaan, nee: de deur gaat langzaam, bijna behoedzaam open, op een kiertje, de ruimte tussen het kozijn en het raam ernaast is voor een spichtige jongen net breed genoeg om er zich er met moeite doorheen te wurmen. Haastig duwt hij de deur weer dicht, laat zijn blik razendsnel door de lege zaak gaan en stevent met snelle passen, alsof hij bang is dat iemand anders hem voor is, op de verste en donkerste hoek af. Daar gaat hij moeizaam en met een bijna hoorbare, diepe zucht zitten en leunt dan even ver achterover. Hij sluit zijn ogen, slaat die dan als door de bliksem getroffen en met een geweldige krachtsinspanning weer op en roept met luide stem: ‘Een bier!’

De uitbater heeft in zijn dertigjarige bestaan als caféhouder al heel wat vreemde vogels bediend en ziet dan ook direct wat voor vlees hij in de kuip heeft. Hij onderscheidt moeiteloos een zware jongen van een kruimeldief, een tippelaarster van een amateurhoertje en een valsspeler van een gewone kaartspeler, hij heeft meteen door of hij met een rouwdouw of een onschuldige dronkenlap te maken heeft. Zijn conclusies, als je dat instinctieve inzicht zo kunt noemen, baseert hij op gedrag en kleding, houding en gebaar, taal en blik, en met hem daar – die zich net door de deur heeft gewurmd en schuw in een donker hoekje is weggedoken, een zucht van verlichting heeft geslaakt alsof hij in de laatste reddingsboot is gesprongen, wiens ogen opgejaagd en bang staan, uit wiens bewegingen

een nerveuze waakzaamheid spreekt, wiens kleren bij elkaar geraapt en niet van de beste kleermaker zijn, kleren die ongetwijfeld niet van hem zijn want de jongen heeft weliswaar onverzorgde, maar lange, smalle handen met soepele, beweeglijke vingers – is ongetwijfeld meer aan de hand.

Terwijl de cafébaas het bier in een glas laat schuimen en daarna met zijn massieve lijf achter de tap vandaan komt, neemt hij zijn eenzame gast nog eens goed op: de ijsmuts met vieze vingers aan de rechterkant, de modderige laarzen die hij vast en zeker al dagen niet meer heeft uitgedaan, de versleten, groenige rugzak. Het is zo duidelijk als wat: die jongen is een deserteur.

Als hij het bier voor hem neerzet zegt hij terloops: ‘Waar gaat de reis naartoe, jongeman?’

De aangesprokene schrikt zichtbaar en knippert onrustig met zijn ogen. ‘Reis?’ vraagt hij op zijn beurt. ‘Hoezo? Zie ik eruit als een reiziger?’

De cafébaas schiet in de lach.

‘U moet dat niet zo letterlijk opvatten, jongeman,’ zegt hij. ‘Het was maar een vraag. Je moet het met je gasten toch ergens over hebben, niet-waar?’

Terwijl hij dit zegt, gaat hij tegenover zijn gast zitten en kijkt hem met onverholen nieuwsgierigheid aan.

‘Zeker,’ bevestigt de jongen, maar uit zijn uitdrukking valt duidelijk op te maken dat hij niet op een gesprek zit te wachten en het zelfs vervelend vindt. Hij drinkt zijn glas in één enorme teug leeg en schuift het de cafébaas haastig toe. ‘Nog een!’

‘Natuurlijk,’ zegt de cafébaas, maar hij maakt geen aanstalten om op te staan, zijn kleine ogen met gezwollen oogleden laten zijn gast niet los en houden hem voortdurend in de gaten.

De jongen kijkt verlegen opzij en begint de aanplakbiljetten aan de muur te lezen. ‘Eén volk, één rijk, één Führer!’, ‘Boa-Lie, het heerlijk verfrissende drankje’, ‘Wij geven ons nooit over’, ‘Zo heerlijk fris, Bergmann Privat’, ‘Verboden voor Joden!’. Hij wendt zich walgend af, pakt het *12-Uhr-Blatt* van de haak en begint te lezen.

‘Opperbevel van het leger – speerpunt Middelste Front

In de stad aan de Donau woeden hevige straatgevechten – Weimar is gevallen’

De koppen staan in dikke, vette letters als klaroenstoten op de pagina. Hij leest het bericht vluchtig door, blijkbaar is hij alleen geïnteresseerd in de fronten rond Berlijn.

‘Hoofdkwartier van de Führer, 13 april
Van het front worden tot aan de Pommerse Bocht geen gevechtsacties van betekenis gemeld. In Silezië en aan de Beneden-Oder zet de vijand de voorbereidingen tot de aanval voort. Bewapende veerboten van de marine brachten...’

‘Hé,’ zegt de cafébaas en hij tikt een paar keer met zijn wijsvinger op tafel.
‘Mag ik je iets vragen?’
De jongen schrikt, maar kijkt niet op van zijn krant.

‘Tussen de Eems en de Weser...
Bij Wittenberge aan de Elbe vechten verkenningstroepen met onze mannen op het bruggenhoofd op de westelijke oever. Verder zuidelijk zijn de Amerikanen doorgestoten tot Magdeburg.’

‘Hou eens op met die flauwekul,’ zegt de cafébaas en zijn stem klinkt als een eigenaardige mengeling van bevel en vraag. ‘Hoe lang ben je al onderweg?’

De jongeman werpt nog een snelle blik op de krantenkoppen.

‘Een verwoest deel van wereld roept Roosevelt zijn verwensingen na’

‘De oorlogsaanstichter door het lot berecht’

‘Grote ontzetting in Londen’

‘Massamoorden op zijn kerfstok’

Dan laat hij de krant zakken en staart de cafébaas met opengesperde ogen aan.

‘Wat bedoelt u, meneer?’

‘Wanneer je hem gesmeerd bent, wil ik weten!’ zegt de cafébaas ongeduldig.

‘Ik begrijp u niet,’ zegt de jongen terwijl hij de krant opzijlegt alsof die hem nu stoort, dan gaat hij rechtop zitten, legt zijn handen op zijn knieën en buigt zijn bovenlichaam naar voren. Alles in zijn houding is gespannen, hij zit klaar om op te springen.

‘Je maakt mij niks wijs, jongen,’ zegt de cafébaas terwijl hij zijn dikke, vlezige mond vertrekt tot een brede grijns, ‘je bent hem gesmeerd, ervandoor gegaan, je hebt er de brui aan gegeven, je had genoeg van die onzin of – zo kun je het natuurlijk ook zeggen – je bent gedeserteerd.’

De jongen springt overeind en trekt haastig een revolver uit zijn jaszak. ‘Ik knal u overhoop als u me aan de smerissen probeert uit te leveren,’ roept hij buiten adem.

De cafébaas leunt behaaglijk achterover, legt zijn kin op zijn borst en kijkt vanonder zijn opgetrokken wenkbrauwen omhoog. ‘Doe dat ding weg,’ zegt hij rustig. ‘Dat heb je bij mij niet nodig.’

‘Ik vertrouw u niet,’ zegt de jongen opgewonden en met zijn vinger aan de trekker, ‘ik vertrouw niemand, iedereen is tegenwoordig...’

‘Niet iedereen, knul, niet iedereen,’ onderbreekt de cafébaas hem. ‘Leg dat ding weg en ga zitten.’

Aarzelend gaat de jongen weer zitten, maar hij legt zijn revolver niet weg en houdt elke beweging van de dikke cafébaas in de gaten. ‘En wie bent ú dan wel niet,’ vraagt hij, ‘dat u een uitzondering bent?’

De cafébaas barst in een bulderend gelach uit. ‘Ik ben Oskar Klose, kroegbaas. Mijn naam staat buiten groot en duidelijk op de gevel, voor iedereen die kan lezen. En wie ben jij?’

‘Nee, nee,’ zegt de jongen, ‘zo hoeft u tegen mij niet te beginnen. Mij hier een beetje uithoren en straks...’ Hij schudt zijn hoofd, haalt zijn portemonnee uit zijn jas en legt een briefje van vijf op tafel. ‘Ik wil graag afrekenen.’

Minachtend knipt de cafébaas het briefje terug. ‘Waarom vertrouw je me niet, jongen?’ vraagt hij.

‘Waarom zou ik uitgerekend u vertrouwen?’ vraagt de jongen op zijn beurt. ‘Vertrouwen is een plant die in Hitler-Duitsland niet meer wil groeien.’

‘Nu heb je toch je mond voorbijgepraat, jongen,’ zegt Klose en hij legt zijn vette hand op de arm van de jongen.

Die schudt hem geërgerd af. ‘Blijf van me af, anders...’ voegt hij er dreigend aan toe terwijl hij zijn revolver weer op de cafébaas richt.

‘Hou op met die onzin,’ zegt Klose boos en hij slaat met zijn vlakke hand op tafel. ‘Ik heb het beste met je voor, en jij... jij bent het meer dan zat, spuugzat, dat is zo klaar als een klontje.’

‘Ik ben vast niet de enige in Duitsland,’ werpt de jongen tegen.

‘Nee, dat ben je zeer zeker niet,’ zegt Klose. ‘En geloof me dat ik dat bruine uitschot haat als de pest, dat mag je best weten. Of denk je dat je de eerste bent die mijn zaak binnenkomt omdat hij dat vervloekte uniform in de modder heeft gegooid en ervandoor is gegaan, wat de gevolgen ook mogen zijn?’

‘U vertelt me niets nieuws, meneer Klose,’ zegt de jongen. ‘Maar er zijn zoveel verraders en spionnen...’

‘Dat komt voor, komt zelfs vaak voor,’ geeft de cafébaas toe, ‘maar bij mij...’ Hij schudt zijn hoofd. ‘Ga zitten, dan zal ik je wat vertellen.’

De jongen neemt weer plaats, maar hij blijft op het puntje van zijn stoel zitten, alert en klaar om op te springen, en doet zijn revolver niet weg.

‘Ik heb de Eerste Wereldoorlog meegemaakt,’ begint Klose, ‘dat wil zeggen: mee moeten maken. Ik was een slechte soldaat, niet dat ik laf ben, ik heb in mijn leven vaak genoeg het tegendeel bewezen, maar het ging er bij mij niet in dat wij, gewone mensen, ons moesten laten doodslaan voor de hoge heren, en met dat soort gedachten in je kop kun je geen goede soldaat zijn. Toch?’

De jongen knikt. ‘Dat is waar, maar...’

Klose wuift hem weg. ‘Jij mag zo je zegje doen, nu ben ik aan het woord. Mij hebben ze destijds een paar keer aan de martelpaal gebonden, nou, dat vergeet je je hele leven niet, en nog wel meer niet, zoals de SA die na de zogenaamde machtsovername bij mij de ruiten heeft ingegooid en me bont en blauw heeft geslagen omdat “Solidariteit” en “Fichte”, de arbeiderssportvereniging, bij mij vergaderden en omdat ik altijd geld gaf aan de Internationale Arbeidershulp en de Rode Hulp en het IJzeren Front, maar dat was allemaal voor jouw tijd. Hoe oud ben je eigenlijk?’

‘Tweeëntwintig.’

Medelijdend schudt Klose zijn hoofd. ‘Dan ben je al niet meer in normale tijden opgegroeid, nou ja, zo normaal ging het er daarvoor ook al niet aan toe... Maar toen jij begon na te denken, hadden die gifmengers je brein al verpest. En hoe heet je?’ De jongen aarzelt en speelt verlegen met zijn revolver.

‘Nou, zeg het maar, knul,’ moedigt Klose hem aan.

‘Joachim Lassehn,’ zegt de jongen ten slotte.

‘Aangenaam,’ zegt Klose met een kleine, ironische buiging. ‘En ik ben Oskar Klose, achtenvijftig, weduwnaar en eigenaar van deze deftige kroeg, maar dat wist je al. En wat is je beroep?’

Lassehn lacht bitter en haalt gelaten zijn schouders op. ‘Beroep?’ vraagt hij. ‘Hoe zou ik een beroep kunnen hebben? Als u even nadenkt, meneer Klose, dan begrijpt u dat het een onzinnige vraag is, het spijt me dat ik het zo zeg. Met Pasen 1941 heb ik eindexamen gedaan, daarna heb ik me op het conservatorium ingeschreven, piano, na een halfjaar werd ik opgeroepen voor de arbeidsdienst. Dat viel me erg zwaar, want ik ben niet zo sterk, en mijn handen’ – hij laat zijn smalle, zachte handen zien – ‘zijn nou eenmaal meer geschikt om piano te spelen dan om te graven. En na de arbeidsdienst kon ik meteen het leger in. Hoe kan ik nou een beroep hebben?’

‘Je hebt gelijk, Joachim,’ zegt Klose instemmend, ‘dat was een domme vraag. En verder?’

‘Dat is gauw verteld, meneer Klose,’ antwoordt Lassehn. ‘Opleiding in Munsterlager, garnizoen in Noorwegen en daarna fris en vrolijk op Russenjacht. Neemt u van mij aan, ik had mijn buik er al gauw van vol. Ik weet niet of ik een speciaal soort mens ben, maar ik had geen contact met mijn kameraden. Zij vonden alles wel best, namen alles klakkeloos aan, maar misschien mag je niet al te hard over ze oordelen, want ze zijn tenslotte opgevoed om geen mening te hebben, stomweg gehoorzaam te zijn en afgoden te aanbidden. Probeert u zich maar eens in ons te verplaatsen, meneer Klose. Zes jaar nazischool, vier jaar Hitlerjeugd, een jaar arbeidsdienst, bovendien wordt ons brein via pers en radio bewerkt, verbaast het u dan nog...’

“‘Ik verbaas me nergens meer over”, zei Otto Reuter zaliger,’ ant-

woordt Klose, maar hij glimlacht niet, zijn brede, goedhartige gezicht met de rode hangwangen heeft een boosaardige, harde uitdrukking gekregen. ‘Je hebt verdomme gelijk, jongen, maar vertel eerst eens wat over jezelf. Logisch dat ze snel doorhadden wat er met je aan de hand was.’

‘Uiteraard,’ bevestigt Lassehn, ‘ze hebben me geheel volgens de regels van de Pruisische krijgskunst gepest en getreiterd waar ze maar konden, vooral toen ik betraptd werd met een Russisch pamflet.’

‘Wat voor pamflet?’ vraagt Klose.

‘Van Duitse soldaten in Russische gevangenschap, ik kan me de tekst nog behoorlijk goed herinneren:

“Kameraden aan het front! Mannen en vrouwen van Duitsland!
Onze offers zijn zinloos en nutteloos. Onze kameraden sterven
voor een volkomen uitzichtloze zaak.

Er bestaan twee Duitslanden:

Het Duitsland van de naziprofiteurs en het Duitsland van de arbeiders, het Duitsland van de roof- en moordzuchtige beesten en het Duitsland van het eerlijke en hardwerkende volk.

Tussen die twee Duitslanden gaapt een kloof. Het Duitse volk hoeft geen andere volkeren te onderwerpen, maar het moet zichzelf bevrijden van het juk van de nazi's.

Het Duitse volk moet niet over vreemde landen willen heersen, het moet heerser worden over zijn eigen land. Het moet zijn eigen huis zuiveren van de nazipest die het Duitse volk veroordeeld heeft tot honger, ontbering en eindeloos oorlog voeren.

Door de val van Hitler kan en zal ons volk het lot van Duitsland in eigen hand nemen.

Er zal een nieuw Duitsland worden gesticht, waar het volk baas in eigen huis is.”

Zo was de tekst ongeveer.’

‘Ken ik, jongen,’ antwoordt Klose.

‘Kent u die?’ vraagt Lassehn verbaasd. ‘Bent u dan ook aan het front geweest?’

‘Nee,’ lacht Klose, ‘maar op de korte golf, op 31 meter, zendt Radio Moskou in het Duits uit.’

Lassehn knikt. ‘Vandaar. Maar laat me verder vertellen. Toen ik op een dag weigerde Russische krijgsgevangenen te executeren die niets hadden misdaan dan dat ze een lidmaatschapsboekje van de Communistische Partij op zak hadden of omdat ze Joden waren, of gewoon omdat ze er intelligent uitzagen, toen was het met me gedaan. Ik werd overgeplaatst naar een strafcompagnie.’

Klose knikt. ‘Ik snap het, zelfmoordcommando, mijnen uitgraven, blindgangers onschadelijk maken, bruggen bouwen onder vijandelijk vuur, die dingen. Waar of niet?’

‘Precies!’ bevestigt Lassehn. ‘Ik heb toen al geprobeerd naar de Russen over te lopen, maar dat is niet gelukt, de ss hield ons te goed in de gaten. In december 1944 raakte ik bij Voronezj gewond, eerst leek het een simpel schot door mijn bovenbeen, maar omdat ze vergeten waren me een tetanusprik te geven werd de wond erger. Wekenlang dreigde mijn rechterbeen geamputeerd te moeten worden, in ieder geval heb ik maanden op bed gelegen, eerst in Charkov, daarna in Kovel, ten slotte kwam ik in Opper-Silezië terecht, in Ratibor, toen de grandioze overwinningmars van onze grote Führer ons vaderland naderde. Toen de Russen zich op 12 januari bij het bruggenhoofd van Baranov opmaakten voor hun grootscheepse aanval werd ons lazaret zonder pardon ontruimd, en wie niet crepeerde moest vechten. In Ratibor werd een reservecompagnie gevormd en daar werd ik bij ingedeeld. De compagnie was nog niet eens volledig bewapend toen de Russen het industriegebied van Opper-Silezië binnenvielen. In die toestand, sommigen zonder wapens, zonder warme kleren, kwamen we aan het front, het was een chaos van jewelste – en toen ben ik ermee opgehouden, ik heb mijn geweer weggegooid, in een verlaten boerderij wat burgerkleren bij elkaar gegraaid en ben ervandoor gegaan. Het was een helse onderneming om in Berlijn te komen, overal wemelt het van de militaire politie en van de Gestapo, en tegenwoordig schieten die je dood voor je het weet... Nou ja, ik ben tenminste in Berlijn.’

Klose heeft aandachtig geluisterd. ‘Heel goed, jongen,’ zegt hij, ‘maar wat ga je nu doen?’

Lassehn haalt zijn smalle schouders op. ‘Ik heb niet echt een plan,’ antwoordt hij. ‘De oorlog kan nu toch echt niet lang meer duren, de onzen zijn aan het eind van hun Latijn. Als de Russen aan de Oder eenmaal beginnen...’

‘Wat je zegt,’ bevestigt Klose, ‘maar laten we de hoge strategie even voor wat die is en ons concentreren op de hamvraag van vandaag: kun je ergens terecht? Waar wonen je ouders?’

Lassehn buigt zijn hoofd. ‘Mijn ouders zijn in augustus drieënveertig bij het grote bombardement op Lankwitz omgekomen,’ zegt hij zachtjes.

Er valt een korte stilte. Klose haalt langzaam zijn schouders op, alsof hij met die beweging wil uitdrukken dat het hem spijt, dan staat hij op en zet de radio aan terwijl hij zegt: ‘Eens kijken wat er allemaal in de lucht gebeurt.’

‘... bij de slag van de gong is het veertien uur en twee minuten. Attentie, nu volgt een bericht over de vijandelijke luchtoperaties. Boven het gebied van het rijk bevinden zich geen vijandelijke gevechtseenheden. Ik herhaal: boven het gebied van het rijk...’

‘Wat een brutaliteit,’ merkt Klose op, ‘boven het gebied van het rijk. Boven het overgebleven stukje gebied van het rijk zul je bedoelen.’

‘... geen vijandelijke gevechtseenheden. Nu volgt het legerbericht. Hoofdkwartier van de Führer, 14 april. De opperbevelhebber van het leger...’

‘Eens kijken wat ze ons vandaag voorschotelen,’ zegt Klose.

‘Het belangrijkste is het front aan de Oder,’ vindt Lassehn, ‘die rust – daar...’

‘Stil!’ zegt Klose. ‘Luister liever.’

‘Aan het front tot aan het strandmeer bij Stettin, bij de bocht van Gdansk en in Kurland hebben geen noemenswaardige gevechtshandelingen plaatsgevonden.

Aan de Elbe slaagde de vijand erin om na felle strijd tegen een minder sterke tegenstander voet aan de grond te krijgen op de

oostelijke oever van de rivier ten zuidoosten van Magdeburg. In Midden-Duitsland rukten de Amerikanen na een felle strijd verder op door aanvallen naar het noorden en zuidoosten. Verkenningstroepen hebben de situatie rondom de Saale bij Halle en aan weerszijden van Zeitz onderzocht.’

Met een minachtende beweging zet Klose het apparaat weer uit. ‘Verder weten we het wel,’ zegt hij woedend, ‘we weten het precies. De aanval werd met succes afgeslagen, helaas moest het dorp worden opgegeven.’ Hij draait zich weer om naar Lassehn, die met zijn armen op tafel omlaag zit te staren, en tikt hem met zijn uitgestoken wijsvinger een paar keer op zijn schouder. ‘Laat je niet kennen, jongen,’ zegt hij, ‘niet opgeven.’

Lassehn kijkt hem met betraande ogen aan. ‘Het is alweer voorbij, meneer Klose.’

Klose gaat weer zitten. ‘Heb je helemaal geen familie in Berlijn?’ vraagt hij.

Op het gezicht van Lassehn verschijnt een aarzelend glimlachje. ‘Familie? Nee, nou ja, eigenlijk wel, want...’ Hij aarzelt zichtbaar. ‘Want ik heb een vrouw.’

‘Zeg in ieder geval wat je bedoelt, Joachim,’ zegt Klose, met een begrijpend lachje, ‘je bedoelt een verloofde of een vriendin, zo’n stoeipoesje om je in bed te stoppen. Heb ik gelijk?’

‘Dit keer niet, meneer Klose,’ antwoordt Lassehn ernstig. ‘Zoals ik al zei: een vrouw. Ik ben namelijk getrouwd.’

‘Jongen, jongen toch,’ zegt Klose terwijl hij zijn hoofd schudt. ‘Hoe komt dat zo?’

‘Gekke vraag, meneer Klose, en moeilijk te beantwoorden.’

‘Grote liefde en zo, ik snap het al.’

Haast onmerkbaar schudt Lassehn zijn hoofd. ‘Grote liefde?’ zegt hij peinzend. ‘Ik weet niet of het mijn grote liefde is. Een paar maanden voordat ik gewond raakte, kreeg ik verlof, ik was ontzettend alleen, vrienden heb ik niet, want ik ben altijd een eenling geweest, mijn vrienden zijn Bach en Beethoven en Chopin. Tot dan toe hadden vrouwen in mijn leven helemaal geen rol gespeeld, toen leerde ik haar kennen, en plotseling werd ik overweldigd door de eenzaamheid en ik vond het verschrikkelijk weer

naar het front terug te moeten... Weet u, meneer Klose, als je zo diep in de stront zit, maakt het tenslotte allemaal niets meer uit, maar als je uit die stront bent gekomen en weer weet hoe het is om schoon te zijn en dan weer terug moet... Ik had dus behoefte aan iemand die in zekere zin het doel van mijn gedachten, wensen en verlangens kon zijn en toen ging ik vurig verlangen naar de liefde van een vrouw, het verlangen helemaal in iemand op te gaan, het was...'

Lassehn onderbreekt zijn verhaal en kijkt Klose vragend aan. 'Ik hoop dat ik u niet verveel, meneer Klose, u bent vast niet gewend...'

'Ik ben van alles gewend! Ga rustig verder, jongen,' zegt Klose opgewekt, 'je lijkt wel een dichter, dat is weer eens wat anders, daar hoor ik graag, dus vertel maar verder.'

Lassehn knikt dankbaar. 'Het doet me goed eens vrijuit te kunnen praten. Nou ja, het was niet alleen dat, het was dus ook een beetje de wens een toevluchtsoord voor mijn gedachten te hebben, voor als ik later buiten in de sneeuw en de modder en het ijs lag, als het leven nog waardelozeler leek dan alle andere dingen op de wereld en je alleen maar ruwe soldatentaal hoort, over vreten en zuipen, over wijven en... God, u weet zelf hoe dat is, meneer Klose, u bent zelf soldaat geweest. Nou, toen leerde ik Irmgard kennen en ben ik verliefd op haar geworden, zoals ik waarschijnlijk op ieder ander verliefd had kunnen worden, omdat ik er op dat moment helemaal klaar voor was. Haar verging het zo te zien net zo, en dezelfde avond waren we het erover eens dat we nog tijdens dat verlof zouden trouwen. Als je alle papieren hebt, gaat zo iets heel snel en bovendien keken ze bij verlofhuwelijken niet zo nauw. En dus trouwden we, maar ons leven veranderde daardoor niet zoveel, ik moest terug naar het front, mijn vrouw bleef bij haar tante wonen en ging weer aan het werk... Nou, dat was het eigenlijk wel.'

Klose schudt zijn hoofd. 'Jongen, jongen toch,' zegt hij nog eens en hij ademt krachtig uit. 'Alleen maar om een beetje... Nou ja, je weet wel, man, moest er nou meteen getrouwd worden?'

'Maar meneer Klose,' spreekt Lassehn tegen, 'ik zei toch al dat het me daar niet om ging.'

'Dat maak je mij niet wijs, jongen,' zegt Klose nadrukkelijk. 'Anders kreeg je haar natuurlijk niet zover?'

‘Dat speelde wel een rol,’ moet Lassehn toegeven, ‘maar het was niet doorslaggevend.’

‘Hoe oud is je vrouwtje eigenlijk?’ vraagt Klose.

‘Drieëntwintig.’

Klose knikt een paar keer. ‘Vond ze zeker fascinerend – het vrouwtje uithangen. En bovendien’ – Klose kijkt Lassehn onderzoekend aan – ‘kan ik me voorstellen dat je best een knappe jongen bent als je je scheert en netjes aankleedt, bovendien heb je iets artistiekerigs over je, dat vinden meisjes leuk. En toen is ze maar met je getrouwd. Wat stelt een huwelijk vandaag de dag nog voor? Tegenwoordig trouw je met iemand zoals je vroeger vriendschap sloot, het maakt allemaal niets meer uit. Het huwelijk is tegenwoordig net zoveel waard als die hele Hitlerstaat. Maar één ding weet ik heel zeker: je kent je vrouw amper, dat kan niet anders.’

‘Daar hebt u gelijk in, meneer Klose,’ zegt Lassehn, ‘die paar dagen die we hadden...’

‘Dat snapt zelfs een kind,’ lacht Klose, ‘bed in, bed uit, en tussendoor alleen maar getortel en geknuffel. Je kent alleen de benen, borsten, het mooie koppie en de andere mooie dingen van je vrouw, maar wie ze echt is, daar heb je geen idee van. Heb ik gelijk of heb ik gelijk?’

Lassehn kijkt Klose verrast aan en knikt. ‘Het is verbazingwekkend, meneer Klose, hoe u dat...’

Klose hikt van het lachen. ‘Niets is verbazingwekkend, maar die ouwe Klose is niet van gisteren en zeker niet van eergisteren, ik ben niet gek, hoor. Ik snap het best, muziekstudent Joachim Lassehn, je wilde een keer echt leven voordat je terugging naar Voronezj, voordat je weer in de grabbelton van Magere Hein werd gegooid. Ging bij mij ook zo, toen ik met verlof terugkwam uit Frankrijk heb ik de bloemetjes ook buiten gezet dat de vonken eraf spatten, en al mijn geld over de balk gesmeten. Als leven en dood zo dicht bij elkaar liggen, dan haal je alles eruit wat erin zit en wil je geen seconde missen. Jij hebt het een beetje geciviliseerder aangepakt dan ik, maar eigenlijk komt het op hetzelfde neer.’

Lassehn zit er stilletjes bij.

‘Wat ben je stil geworden, jongen,’ zegt Klose. ‘Waar zit je aan te denken?’

‘Aan de woorden van onze bataljonscommandant, toen we voor het eerst moesten vechten,’ antwoordt Lassehn.

‘En wat zei die aardige oom tegen zijn lievertjes?’ vraagt Klose.

‘Dat de oorlog de vader van alle dingen is,’ antwoordt Lassehn, ‘dat in de oorlog de persoonlijkheid tot ontwikkeling komt en dat dan echt naar boven komt wat iemand waard is.’ Hij schiet in de lach, een korte, schokkerige lach, alsof die opgedeeld is in kleine, spottende kreetjes, zijn jongensachtige gezicht heeft diepe, mannelijke rimpels en hij kijkt boos en dreigend gespannen, zijn bijna zachte, blauwe ogen hebben de loerende blik van een roofdier.

‘Dat heeft je blijkbaar niet overtuigd,’ zegt Klose. ‘Ineens vroeg je je af hoe het dan zat met je eigen menselijke waarden, nietwaar?’

‘Ja,’ barst Lassehn los, ‘in de oorlog heb ik talenten bij mezelf ontdekt waarvan ik niet vermoedde dat ik ze had, namelijk talent voor wraak, moord en doodslag. We hadden eens een korporaal, een zogenaamde Volksduitsler uit Sudetenland, zijn woorden gingen als messen door me heen, zijn bevelen waren als nekslagen...’ Lassehn balt zijn vuisten die tot dan toe rustig op tafel lagen.

‘Die nam jullie voortdurend te grazen,’ vult Klose aan en knikt. ‘Dat ken ik, jongen, dat maakt iets in je los, dat gaat broeien, totdat er op een dag iets in je knapt.’

‘Ja,’ bevestigt Lassehn enigszins gekalmeerd, ‘dan verlies je je geduld, je onverstoorbaarheid, je berusting, dan komt er een verschrikkelijke behoefte in je op om wraak te nemen en raak je helemaal buiten zinnen... Dat was zo’n moment, ik zat in een soort mist van woede, toen heb ik uitgehaald met mijn geweercolf en blindelings toegeslagen.’ Hij haalt diep adem en ontspant zijn handen.

‘En toen?’ vraagt Klose.

Lassehn zit roerloos. ‘Hij ontweek me heel behendig en ik sloeg in de lucht,’ antwoordt hij langzaam.

‘En toen?’ dringt Klose aan.

‘Niets,’ antwoordt Lassehn. ‘Hij trok een mes uit de schacht van zijn laars en wilde zich op me storten, maar er vloog plotseling een *Rata* over ons heen die een paar bommen liet vallen. Weet u, meneer Klose, de Russen hebben een type vliegtuigbom, klein, maar met een enorme kracht, zo’n ding kwam in de buurt neer, en een scherf rukte de borst van de korporaal open...’

‘Wat heb jij een geluk gehad, jongen,’ zegt Klose. ‘Had ik overigens nooit achter je gezocht – met een geweercolf op je meerdere...’

‘Dat zei ik toch al,’ zegt Lassehn opgewekt. ‘Ik ben een vreedzaam mens, meneer Klose, ik verafschuw geweld in welke vorm dan ook, maar...’

‘Het is al goed,’ zegt Klose en hij legt zijn rechterhand op Lassehns arm. ‘Laten we het over het nu hebben. Waar woont je aanbedene eigenlijk?’

‘In Charlottenburg,’ antwoordt Lassehn en hij slaakt een diepe zucht.

‘Wat is er met de jonge echtgenoot aan de hand?’ vraagt Klose. ‘Hangt hier rond in plaats van naar huis te gaan. Durf je soms niet?’

‘Nee,’ flapt Lassehn eruit, ‘dat is het nou juist.’ Hij kijkt ernstig en heeft een trekje van stille wanhoop om zijn mond. ‘Stelt u zich eens voor, meneer Klose. Mijn vrouw leeft in de veronderstelling dat ik aan het front ben, en dan sta ik opeens weer voor haar neus, illegaal, stiekem, smerig en verwaarloosd, een deserteur, een landverrader. Hoe moet ik weten hoe ze dat opvat?’

‘Het is niet goed als een mens te veel nadenkt,’ zegt Klose. ‘Goh, Joachim, dat zou wat zijn... Ze is toch je vrouw!’

Met een ruk tilt Lassehn zijn hoofd op. ‘O ja? Is ze mijn vrouw?’

Klose knijpt zijn ogen dicht. ‘Wat wil je daarmee zeggen? Net zei je nog dat alles in orde was, met de burgerlijke stand en zo, en nu beweer je iets anders. Moet je even uitleggen, jongen.’

‘Ziet u, meneer Klose, het zit zo,’ zegt Joachim langzaam. ‘Irmgard is weliswaar mijn vrouw, wettelijk gezien en... en ook in ander opzicht, u weet wel wat ik bedoel, maar verder hebben we niets met elkaar, helemaal niets. Ik heb haar sinds die paar dagen van ons huwelijk niet meer gezien, en dat is bijna twee jaar geleden.’

Klose fluit tussen zijn tanden. ‘Staan de zaken er zo voor. Hm, hm, nu snap ik het, kereltje, het enige wat je over je vrouw weet, is hoe ze eruitziet, hoe ze kust en hoe ze in bed is. Tjonge, Joachim, ik lach me dood.’

Lassehn schudt stuurs zijn hoofd. ‘Ik vind er niets grappig aan, meneer Klose, de hele situatie is ontzettend ernstig, want ik ben geen oppervlakkig iemand, dat mag u van mij aannemen.’

Klose is weer serieus. ‘Je hebt gelijk, Joachim, excuus dat ik zo vrolijk deed, het was niet kwaad bedoeld. Maar nu snap ik het helemaal, er komt er een naar huis, hij heeft zijn mooie, grijze velduitrusting uitgetrokken, gelooft niet meer in de overwinning en durft niet naar huis te gaan want misschien is zijn vrouw wel een nazi-trut en slaat ze haar handen in elkaar boven haar trouwe, Duitse knotje. Hebben jullie elkaar dan nooit geschreven?’

‘Jawel,’ antwoordt Lassehn, ‘maar niet zo heel vaak en uit die brieven heb ik me geen beeld kunnen vormen. Irmgard schreef over kleine, alledaagse dingen of haalde herinneringen op aan de korte tijd dat we bij elkaar waren, bovendien waren haar brieven altijd nogal kort. Maar helemaal daarvan afgezien: er is nog iets.’

‘Nog iets? Mensenkinderen, wat dan?’

‘U zei daarnet dat ik eigenlijk alleen wist hoe mijn vrouw eruitziet.’

‘Nou, en?’

‘Zelfs dat weet ik niet,’ zegt Lassehn moedeloos. ‘Het is nu bijna twee jaar geleden, ik heb haar daarvoor en daarna niet meer gezien, het beeld dat ik van haar heb is in de loop van die twee jaar volkomen overschaduwed door de oorlog en mijn verwonding, door ellende en dood. Eerst zag ik haar gezicht nog duidelijk voor me, maar het beeld vervaagde steeds meer, ik heb wanhopig geprobeerd het weer op te roepen, maar het lukte gewoon niet. En haar vergaat het misschien net zo. We zouden elkaar op straat voorbij kunnen lopen zonder elkaar te herkennen. Ik weet hoe de partituur van de ‘Mondscheinsonate’ eruitziet, ik kan elke noot van de ‘Appassionata’ voor u opschrijven, maar ik weet niet hoe mijn vrouw eruitziet. Zo, nu weet u alles.’

Klose heeft met een onbeweeglijk gezicht geluisterd. ‘Tjongejonge,’ zegt hij na een poosje, ‘da’s me ook wat. Wat moet er nu van jullie tweeën worden?’

‘Dat weet ik ook niet,’ antwoordt Lassehn, ‘maar één ding weet ik in elk geval zeker, ik moet voorzichtig zijn, ik moet mijn vrouw besluisen zoals een jager een gevaarlijk dier dat een moordend beest kan worden als het geprikkeld wordt. Geen mooie vergelijking, maar ik denk wel dat het zo is.’

Hoofdschuddend heeft Klose naar hem geluisterd. ‘Tjongejonge,’ zegt

hij. ‘Wat voor een type is je vrouw? Is ze goedhartig of een krenge? Denk je dat ze zover zal gaan je te verlinken?’

‘Dat weet ik dus niet,’ antwoordt Lassehn, ‘en daarom ben ik ook niet meteen naar haar toe gegaan.’ Hij zwijgt en denkt na. ‘Goedhartig is ze wel, tenminste, die indruk heb ik gekregen, maar hoe ze echt in elkaar zit... Tja, daar heb ik geen idee van.’

‘Nou, dan moeten we maar eens nadenken hoe we dat gaan aanpakken, jochie,’ zegt Klose en hij staat op. ‘Let op, er komt iemand aan. Luister, jongen, als ik plotseling en zonder enige aanleiding de radio aanzet, dan betekent dat gevaar.’

II

14 april, 21.00 uur

De nacht is neergedaald over de ruïnestad Berlijn. Een slanke maansikkel staat helder aan de diepblauwe hemel, sterren fonkelen, het is een nacht die geschapen lijkt voor bezinning en inkeer, voor een vredige slaap en gelukkige dromen, maar in deze stad bestaan die niet meer. Uit het duister van de invallende nacht komt een wurgende angst voor het onontkoombare aangeslopen en worden de harten door een koortsig, gruwelijk afwachten samengeknepen. De grote stilte van de nacht, die vroeger aanvoelde als een zachte hand, is een verschrikkelijke dreiging geworden, de mensen dwingen zichzelf geen geluid te maken om de roep van de sirenes niet te missen die aldoor in hun oren gillen, ook als ze zwijgen, horen ze ze in hun hoofd krijsen, ze zijn er altijd, als de herinnering aan een afschuwelijke droom, omdat die afschuwelijke dromen dag na dag en nacht na nacht tot een alles vermorzelende, brandende werkelijkheid worden. Hier bestaan alleen nog de angst en verschrikking van de dreiging in de nacht, koortsdromen, angstig afwachten, licht slapen, altijd luisteren naar het janken van de sirenes, het nietsontziende gevecht voor je leven bij de stormloop op de bomvrije schuilkelders, hier bestaat na de haast en het werk van overdag geen rust, geen zacht bed om uit te rusten. Tienduizenden mensen zitten al op elkaar gepakt in schuilkelders en ondergrondse stations, miljoenen mensen luisteren, klaar om op te springen, naar het helse concert van de sirenes, koffers, helmen, gasmaskers en veiligheidsbrillen liggen klaar om mee te nemen, radiotoestellen maken overuren, maar niemand luistert naar de muziek of naar wat er wordt gezegd, het kan ze niets schelen of er nou Beethoven of Léhar, Rilke of Goebbels uit de luidsprekers komt, ze laten alles verdwaasd over zich heen komen, luisteren alleen naar het moment dat de muziek of de spreker wordt weggedraaid en de stem van

de omroeper als het ware het doek ophaalt en naar voren komt, de tijd meldt en met zijn onheilsboodschap 'Attentie, attentie, hier volgt een bericht over vijandelijke luchtoperaties' begint, of dat op de draadomroep de drieklank inzet waarmee de commandocentrale van Berlijn zich meldt. Dan komt de stad – waar trams door uitgestorven huizenravijnen rijden en de S-Bahn zich als in een spookhuis tussen de ruïnes door slingert – een kwartier lang tot leven, iedereen haast zich met koffers, rugzakken, tassen, dekens, opgerolde matrassen en kinderwagens naar de bunkers, ze stormen de trappen van de schuilkelders af, zitten stijf van de zenuwen op smalle bankjes tegen de muur te luisteren, hun hele lichaam wordt één groot oor, hun hersenen zijn als spanningsmeters die bij bepaalde geluiden bepaalde reacties oproepen. Ondertussen hangen de vliegtuigen hoog boven de grond, proberen de schijnwerpers hen met hun lange armen te grijpen, buldert het afweergeschut, zweven rode, gele en groene watervallen van licht naar de aarde, valt een dood en verderf brengende vracht springstof en ijzer naar beneden waar hij alles vernietigt wat hij raakt. Wanneer de langgerekte kreten van de sirenes over de brandende stad schallen, komen de mensen weer uit de holen en gaten tevoorschijn en slaken een zucht van verlichting dat ze het er levend afgebracht hebben, dat hun spullen er nog zijn en dat ze voor de rest van de nacht aan de vernietiging zijn ontkomen.

In zijn restaurant staat Klose achter de tap met zijn armen te zwaaien. 'Vooruit, mensen, vooruit,' roept hij, 'afgelopen, zo dadelijk gaat het luchtalarm, ze zitten al boven Magdeburg en komen naar Brandenburg. Een beetje opschieten dus mensen.'

'Wat komt eraan?' vraagt een van de gasten. 'Iets bijzonders?'

'Gewoon,' antwoordt Klose, 'een stuk of vijfentwintig jagers, snelle jongens, de hoofdmacht is naar het midden van Duitsland afgezwaaid.'

'Godzijdank,' reageert de ander.

'Hoezo godzijdank?' vraagt Klose. 'Jij dacht zeker: laat anderen die bommen maar op hun kop krijgen, als mijn kostbare leventje maar gespaard blijft, nietwaar?'

'Het hemd is nader dan de rok,' houdt de ander vol.

'Mooie volksgenoot ben jij,' zegt Klose, 'met jou kan de Führer voor de dag komen!'

‘Ik heb schijt aan die volksgenoten, Klose,’ zegt de spreker weer, ‘ieder voor zich en de nationaalsocialistische *Volkswohlfahrt* voor ons allen.’

‘Prima vliegweer,’ zegt een andere klant, die staat af te rekenen.

‘Klets niet, Krause,’ antwoordt Klose, ‘voor hen is het altijd goed vliegweer, dat zou je zo langzamerhand moeten weten. Ze komen als de zon schijnt en bij volle maan, bij regen en sneeuw en in donkere nachten, daar is geen kruid en geen Göring tegen gewassen, al laat hij nog zoveel meisjes een broek aantrekken.’

‘Je kunt zeggen wat je wilt, maar het is een klotestreek om ons iedere nacht zo te bestoken,’ zegt een spoorwegman.

‘Het is totale oorlog, meneer de Verkeersminister,’ zegt Klose terwijl hij zijn schouders ophaalt, ‘dan sta je machteloos. Wat dacht je, als de onzen konden doen wat ze wilden... Maar nu d’r uit mensen, en doe de deur gauw weer dicht, zodat er geen licht op straat komt.’

Als de gasten verdwenen zijn doet Klose de deur op slot, de jaloezieën omlaag en gaat hij naar de achterkamer waar Lassehn diep in slaap op de bank ligt, zijn ademhaling is het enige geluid in het kamertje vol ouderwetse meubels, hij ligt op zijn zij met zijn gezicht naar de muur, hij heeft alleen zijn jas uitgedaan en over zich heen gespreid en een stapel kranten onder zijn laarzen gelegd, zelfs zijn ijsmuts heeft hij nog op.

Klose blijft bij de bank staan en kijkt naar de slapende Lassehn.

‘Hé,’ zegt hij en schudt hem voorzichtig aan zijn schouder heen en weer, ‘dadelijk gaat het luchtalarm.’

Lassehn draait zich om en knippert slaperig tegen het licht.

‘Wat is er?’ vraagt hij met dikke tong.

‘Dadelijk gaat... het toetert al. Luchtalarm, jongen,’ antwoordt Klose. ‘Wat moet ik nou met je?’

‘Hier vlakbij is toch een grote bunker,’ zegt Lassehn terwijl hij overeind komt, ‘aan de overkant bij het Wriezener Bahnhof.’

‘Nee, nee, jongen,’ reageert Klose vlug, ‘daar kun je niet heen, daar controleren ze veel te streng, daar hebben ze je meteen te pakken, zoals jij erbij loopt. Maar ik kan je ook niet meenemen naar mijn eigen schuilkelder, de wacht daar is een hele kwaai, die houdt me toch al in de gaten, nee, nee, dan ben je meteen de klos, net als ikzelf en de anderen misschien. Nee, dat gaan we niet doen.’

‘Kan ik niet hier bij u blijven,’ vraagt Lassehn bedeesd, ‘u hoeft niet bang te zijn dat ik...’

‘Weet ik wel,’ onderbreekt Klose hem, ‘jij lijkt me niet iemand die jat.’ Hij wacht even en knikt. ‘Vooruit dan maar, blijf maar hier. Uit mezelf zou ik ook niet naar de kelder gaan, maar de kelderwacht staat erop dat alle bewoners van het huis bij alarm beneden zijn, vooral degenen die hij onbetrouwbaar vindt, zoals ik. Hij is bang dat iemand lichtsignalen geeft aan de piloten. Alsof die daar op zitten te wachten. Ik heb trouwens een paar kranten voor je neergelegd, bekijk ze maar eens als je zin hebt om wat te lezen. Ze zijn de moeite waard.’ Hij wacht even en fluit de eerste maten van de mars uit Carmen. ‘Tot straks dan maar.’ Hij klopt Lassehn op zijn schouder en gaat de kamer uit.

Lassehn blijft alleen achter, en meteen beseft hij dat nu Klose hem onder zijn hoede heeft genomen hij zich hier bijna veilig voelt. Juist zijn gewone, niet overdreven manier om zo’n beetje terloops voor hem te zorgen en met hem mee te denken, terwijl hij toch pas een paar uur geleden als een wildvreemde uitgestotene stomtoevallig zijn kroeg kwam binnenlopen, de vanzelfsprekendheid waarmee hij zich over hem heeft ontfermd, hem te eten en wat om te roken heeft gegeven en hem een slaapplek heeft bezorgd, zonder zich op zijn goede daden te laten voorstaan en er goede sier mee te maken, juist dat heeft Lassehn goed gedaan, en daarom voelt hij zich nu dubbel alleen. Niet dat de angst hem overvalt, maar in deze beklemmende stilte voelt hij zich oneindig verlaten, het lijkt wel of hij alleen op de wereld is, alle bewoners van de stad hebben ergens een of ander toevluchtsoord gevonden waar ze zich beschermd weten, alleen hij is hulpeloos overgeleverd aan de Engelse vliegeniers.

Hij gaat met zijn gezicht naar de muur liggen en probeert weer te slapen, maar het lukt niet, zijn hoofd is helemaal wakker, gedachten bonken tegen zijn slapen, hameren in zijn polsen, jagen het bloed door zijn aderen. De slaap komt niet terug, de vermoeidheid, de diepe vermoeidheid die meer een verlangen naar stilte en rust en geborgenheid was dan fysieke uitputting, is uit zijn hoofd verdwenen. Lassehn luistert of hij iets hoort, maar alles is stil, akelig stil, de nacht is een weefsel van duisternis en stilte.

Lassehn draait zich op zijn rug en denkt aan vroeger. Het beeld van zijn ouders rijst voor hem op, zijn vader met zijn sikje, koele ogen en dunne, donkerblonde haar, altijd een beetje terughoudend, pijnlijk correct, van top tot teen de ambtenaar, altijd bereid de staat te geven wat de staat toekomt; zijn moeder, klein, een tikje dik en sloom, goed ter been en met een rappe tong, goeiig, altijd bezorgd en vol begrip; en dan hijzelf, een slechte leerling, niet omdat hij dom of lui was, maar omdat hij niet paste in het starre systeem van de school en de Hitlerjeugd, hij was musicus, alleen maar musicus, en naast die bijna maniakale drang zonk al het andere in het niet, hadden de eisen van het leven geen betekenis; het dagelijkse gevecht op school en het geruzie met zijn vader die er niet aan wilde dat zijn zoon musicus werd; zijn verzet tegen de massale organisaties en de geldingsdrang van de mensen die de leiding hadden, tegen de gelijkgeschakeling van het denken en de onderdanigheid, tegen de dienst in de Hitlerjeugd waarvan hij tegelijkertijd afhankelijk was, want zonder goede beoordeling van de leiding had hij zich nooit op het conservatorium kunnen inschrijven. Hij had nog nooit het geluk mogen smaken helemaal op te gaan in de muziek, altijd kwam er iets tussen waar hij noodgedwongen aandacht aan moest besteden.

Hoe meer hij in zijn herinneringen afdaalt, hoe meer schaduwen ze werpen, hoe verdrietiger de dingen zijn die bij hem opkomen. Hij doet zijn ogen dicht om de beelden uit het verleden te verjagen, maar ze dringen door zijn gesloten oogleden heen. Hij moest in de arbeidsdienst en daarna soldaat worden en samen met zijn burgerkleren ook zijn oude leven afleggen, zijn oude leven, dat waren Beethoven en Rilke, de meren langs de Havel, de zangvereniging, de vredige schaduwen tussen hoge dennenbomen in de avond en een voetpad tussen het wuivende koren, dat was een hemel zonder de wolkjes van ontploffende luchtdoelgranaten, de hoog opspattende zandfonteinen en de rook van brandende steden. En wat is er van dat verleden overgebleven? Zijn ouders zijn op een ellendige manier verbrand zonder dat iemand hen kon helpen, bijgezet in een massagraf aan de Baumschulenweg, hijzelf, altijd al een eenling die nooit bij de veelbezongen volksgemeenschap hoorde, heeft zich daar nu helemaal van losgemaakt, hij heeft een stap gezet die niet meer ongedaan gemaakt kan worden. Maar waarheen leidt de weg die hij nu is ingeslagen? Welke ster volgt hij? Wat is zijn doel?

Verbeten worstelt Lassehn met zichzelf om helderheid te krijgen, wanhopig stelt hij zich teweer tegen nihilistische stemmetjes die hem influisteren dat het leven niet door het lot en evenmin door de voorzienigheid wordt bepaald, niet is voorbestemd en evenmin afhankelijk is van de welwillendheid van de macht die hij nog steeds God zou willen noemen, maar dat het volkomen zinloos is. Hoe is zijn vlucht eigenlijk gegaan? Hij heeft het vaak overwogen en even vaak weer verworpen, voordat het een duidelijk plan en een vast voornemen werd, hij heeft op het juiste moment gewacht, hij heeft erop geloerd, en er waren een heleboel juiste momenten, maar dan was hij er nog niet aan toe, tot hij plotseling, tijdens een mars door het bos, struikelde en viel en zijn puttee losging. Hij was achtergebleven om hem vast te maken en toen hij weer opstond was de compagnie al zo'n twintig meter verder, hij had naar de laatste man gekeken en was blijven staan, de twintig meter was dertig meter geworden en nog steeds bewoog hij niet, en opeens was het vijftig meter en het was alsof hij verstijfd was, en daarna werd het honderd meter, hij wilde in beweging komen maar op dat moment verdween net de laatste man om de bocht. Zijn voet had hij al naar voren gezet maar weer terugtrokken en stevig op het mos geplaat, er was een gevoel van trots in hem opgeweld en plotseling wist hij: dit is je kans, hij had niet op de kans, maar de kans had op hém geloerd en hem gegrepen toen hij er achteloos aan voorbij wilde gaan. Eerst was hij haastig opzij het bos in gelopen, daarna had hij gerend, en ten slotte, toen hij geen adem meer in zijn lijf had, had hij zich in het kreupelhout verstoppt. Als verdoofd had hij omhoog, naar de heen en weer wiegende toppen van de dennenbomen liggen kijken, tot de kou hem verder dreef. Zo is het gegaan, het was geen moedig besluit, hij had zich laten meeslepen en het was uit pure noodzaak dat hij op de eenmaal ingeslagen weg was verdergegaan.

Eerst was zijn vlucht niets anders dan een sprong uit een trein die de ondergang tegemoetging, het redden van het vege lijf, maar hij heeft helemaal niet het gevoel dat hij gered is, dat hij weer vaste grond onder de voeten heeft, want met iedere stap die hij aarzelend in zijn nieuwe, onbekende land doet, wordt zijn onzekerheid groter. Hij is niet sterk en zorgeloos als een losgeslagen soldaat, hij voelt zich altijd en overal omsingeld, steeds komt de vraag bij hem op naar de zin van zijn han-

delwijze, die van gedachte tot realiteit is geworden en die, nu hij zich opeens van de dwanggemeenschap van het volk heeft losgemaakt, een eigen leven is gaan leiden en onvoorspelbare eisen stelt. Het staat alleen vast dat hij alle schepen achter zich heeft verbrand en hij is steeds weer verbaasd dat het heeft kunnen gebeuren. Vaak komt hij zichzelf voor als een dode die door het rijk der levenden waart, hij neemt nergens meer aan deel, niet aan vreugde en niet aan verdriet, maar dat is niet eens wat hem zo bedrukt, want ook vroeger ging hij meestal zijn eigen weg. Maar hij voelt zich leeg en opgebrand, de muziek is nauwelijks meer dan een herinnering aan mooie, vervlogen tijden, de herinnering aan zijn vrouw is verbleekt als een oude foto. Zou er niets meer over zijn dan een ellendig bestaan, alleen het bevredigen van je primitiefste behoeften, honger, dorst, neuken?

Lassehn ligt daar als een zieke, opgesloten in zichzelf, maar hij heeft geen pijn, alleen het duistere gevoel verloren te zijn. Pijn zou zijn bloed laten stromen, hem in vuur en vlam zetten en zijn verzinsels doorprikken, maar het gevoel dat hij verloren is in de onmetelijke diepte van deze gruwelen is geen pijn, zijn gedachten gaan steeds weer op in het niets, het lijkt wel of er niets meer vóór hem ligt, of niets hem ooit nog zal raken. Behalve de muziek is er nooit iets geweest, de vlammende en pathetische redevoeringen hebben nooit indruk op hem gemaakt, de primitieve ideeën van gehoorzaamheid hebben hem altijd tegengestaan, steeds is hij voor het mentale en fysieke geweld weggevlucht in zijn muziek, maar opeens realiseert hij zich dat dat niet genoeg is, dat muziek maar een redmiddel, een vlucht uit de werkelijkheid is geweest, dat hij eigenlijk altijd de drang heeft gevoeld om ervandoor te gaan.

Lassehn opent zijn ogen, die hij bijna krampachtig gesloten had gehouden, gooit de jas van zich af en staat in één keer op zijn benen, gaat voor de spiegel staan en staart ontzet in het doffe glas. Is dat wat er van hem over is? Kijk goed naar jezelf, Joachim Lassehn, heel goed, dat ben jij: ingevallen wangen, een diepe rimpel boven je neus, grauwe wallen onder je ogen, kort, borstelig haar, een dicht, donkerblond waas op je bovenlip, kin en wangen, je huid strak op je schedel... Met doordringende blik staart Lassehn naar zijn spiegelbeeld, trekt met het botte mes van de zelfontleding de huid eraf, maakt het levenloze vlees los van zijn gebeente en ziet het

doodshoofd met de lege oogkassen en het naakte jukbeen.

Lassehn heft zijn vuist op om het drogbeeld stuk te slaan, maar zijn hand zinkt krachteloos omlaag. Wat is hij? Een dode die de aanblik van zijn eigen schedel, ontdaan van alle leven, niet kan verdragen? Een dode – weliswaar nog aan deze zijde van de Lethe – die het zielige beetje leven dat hem rest niet durft op te geven? Een dode die al weet dat hij verslagen is, maar nog altijd probeert de zeis van de Dood, die hem definitief zal neermaaien, te ontwijken?

Lassehn laat zich op een stoel vallen en verbergt zijn gezicht in zijn handen, hij is buiten adem, alsof hij net heeft hardgelopen.

‘Nee,’ zegt hij zachtjes. ‘Nee, nee,’ schreeuwt hij tegen zichzelf en springt op. ‘Nee!’ brult hij tegen zijn spiegelbeeld en keert het de rug toe.

Dan valt zijn blik op de kranten. Wat moet hij daarmee? Onverschillig haalt hij zijn schouders op. Wat kan het hem schelen wat ze in hun kranten schrijven? Toch bladert hij ze snel door, *Angriff*, *Völkischer Beobachter*, *12-Uhr-Blatt*, *Deutsche Allgemeine Zeitung*, *Berliner Morgenpost*, *Das Reich*, vreemd dat Klose hier waarde aan hecht, dat hij in deze eenheidsworst van meningen iets denkt te kunnen vinden. Maar speelde er niet een merkwaardig glimlachje om zijn lippen toen hij met een knikje naar de kranten wees? Lassehn pakt de kranten nog eens op, en pas nu valt hem op dat een paar artikelen met rood zijn aangekruist.

Toch eens kijken wat er zo interessant en belangrijk aan is dat hij zijn rode potlood erop heeft losgelaten, denkt hij. Het is de *Berliner Morgenpost* van 2 maart.

‘Trotse burcht van wapens en van harten.

Een voorbeeld voor heel het Duitse volk: de geest van Königsberg – Vecht tot de laatste slag met je geweerkolf!

Oost-Pruisen, 2 maart.

De geest die de soldaten en de bevolking van Königsberg verenigt, wordt weerspiegeld in de oproep van districtsleider Wagner, waarin o.a. wordt gezegd:

“Toen de verdediging van de vesting Königsberg was geconsolideerd, zijn de verliezen van de Russen en hun bevoorradingsproblemen groter geworden. Iedere dag komt het uur dichterbij dat

onze legerscharen zullen verschijnen om de bolsjewistische horden uit Duitsland weg te jagen. Tot dat moment zullen wij alles doen om beter getraind, standvastiger en harder te worden.

Gebruik daarom iedere vrije minuut om met je wapen te oefenen en het schoon te maken. Je wapen is je leven! Jullie wapenbeheersing is jullie overwinning. Wie zijn wapen of pantservuist in de steek laat of weggooit als de vijand verschijnt, is een verrader en moet sterven. Gebruik iedere minuut voor het vergroten en verbeteren van de stellingen. Iedere schep dieper de grond in kan je leven redden. Graaf je altijd meteen in en grijp je vast aan ieder stuk vaderlandse bodem. Zweet spaart bloed! Vecht als indianen, strijd als leeuwen!

Ieder middel waarmee jullie je stelling kunnen behouden en de bolsjewieken vernietigen, is gerechtvaardigd en heilig. We trekken ons niet terug. Wie niet vechten wil en ervandoor gaat wordt doodgeschoten. Sla iedere lafaard, betweter en pessimist dood. Als degene die boven je staat het laat afweten, neemt de dapperste de leiding over. Leeftijd of functie zijn daarbij niet doorslaggevend, alleen moed en vastberadenheid. De bolsjewistische infanterie is uitschot, bij elkaar geraapt tuig. Als er op ze geschoten wordt is de slag al half gewonnen. Weifel niet als de tanks komen! Vernietig ze met je pantservuist of laat ze over je heen rijden. De infanterie die erachteraan komt sla je dood.

De Führer zegt: het laatste bataljon op het slagveld zal een Duits bataljon zijn. Laten we de kracht en de trots hebben ons tot dat bataljon te mogen rekenen. Daarom doe ik een beroep op uw hartstocht. Mannen! Soldaten! Het lot van onze moeders, vrouwen en kinderen ligt in onze handen, net als dat van onze stad en ons Oost-Pruisische vaderland. Mannen van de Volkssturm! Voor ons gaat de zon nooit onder. Heil unser Führer!”

Lassehn pakt *Das Reich*, het is het nummer van 11 maart.

‘Het moment van de ommekeer.
Door rijksminister dr. Goebbels.’

Het artikel is hem te lang, hij leest alleen de rood aangestreepte stukjes.

‘De geschiedenis kent geen voorbeelden van het gegeven dat de tot op het laatste moment ongebroken moed van een volk uiteindelijk toch nog door ruw geweld wordt overmeesterd. Op het beslissende moment komt altijd tijdig de voor mensen onverklaarbare macht van de Voorzienigheid tussenbeide die niet toelaat dat deze eeuwige historische wet buiten werking wordt gesteld.

Ook het effect van de innerlijke kracht van een volk kan zeer wel van tevoren worden berekend, natuurlijk alleen door degenen die daar verstand van hebben.

Tegenover de vijand hebben wij een overwicht waar hij niet voldoende tegenover kan stellen. Het kan zich afhankelijk van de situatie pas na zekere tijd volledig doen gelden. Dat tijdstip moeten we afwachten, hoeveel offers het ook kost. Het zal de definitieve ommekeer in de oorlog brengen.’

Dit schreef Goebbels dus vier weken geleden. En wat gaf Oberreichszuip-lap Ley ten beste? In de nachteditie van de *Angriff* van 17 maart staat zijn artikel afgedrukt.

‘Reis naar het Rijnfront. Door dr. Robert Ley.

Thans is de Rijn daadwerkelijk weer het front geworden dat Duitse mannen op leven en dood moeten verdedigen. Ik wil daarmee niet zeggen dat de Rijn het Duitse noodlot verbeeldt. Hier geldt hetzelfde wat ik indertijd over Berlijn heb gezegd: we vechten voor de Rijn, om de Rijn en achter de Rijn. We vechten waar dan ook, zolang we adem in onze longen hebben. Voor welke gebieden, rivieren, steden of provincies doet er niet toe.

Onder het gebulder van het geschut van Meiderich en terwijl het bommen en granaten regent, gaat het werk door. De schoorstenen roken, het hijstouw snort als gewoonlijk, de treinen rijden en de mensen raken gewend aan het artillerievuur. Ze zijn aan zoveel leed gewend, hebben zoveel bommentapijten overleefd, dat ze nu ook met de granaten kunnen leven. Ze werken hoe dan ook door.

Ze produceren onder het zwaarste artillerievuur zodat de soldaat wapens heeft om te vechten. Wie niet nodig is en een vrij ogenblik heeft, maakt verschanzingen, bouwt tankversperringen of oefent met de Volkssturm. Een prachtvolk, deze Duitsers langs Rijn en Ruhr. Daar vormen ze, arbeiders, ingenieurs en fabrieksdirecteuren samen, één grote verdedigings- en lotsgemeenschap. Ik ben er trots op daarbij te horen.

Juist toen ik in Keulen op de rechteroever aankwam, arriveerde Gauleiter Grohé als laatste in een opblaasboot van de overkant. Wie dacht een gebroken man te zien, kwam bedrogen uit. Integendeel. Net zo fanatiek en vol haat als toen wij samen in Keulen met de strijd begonnen, zei hij tegen me: “Nu ik die laffe honden aan de overkant heb leren kennen, ben ik meer dan ooit overtuigd van onze overwinning.” Toen wist ik dat de oude fanaticus en nationaalsocialist Josef Grohé, die vroeger tientallen keren in moeilijke en zeer moeilijke, roerige bijeenkomsten om zich heen geslagen heeft en zich van zijn beste kant heeft laten zien, vandaag de Amerikanen het vuur na aan de schenen zou leggen.

We zullen alles voor de tweede keer heroveren. Geen vierkante meter Duitse bodem en geen mens van Duitsen bloede zullen we aan de vijand laten. Ze zullen alles moeten vergoeden wat ze Duitsland misdaan hebben. Niets krijgen ze cadeau, en niets wordt vergeten. Oog om oog en tand om tand!’

Walgend legt Lassehn de kranten weg. Hij voelt en merkt, hij weet nu, dat hij wat hij gedaan heeft niet alleen heeft gedaan om in leven te blijven, om zich uit de volstreckte chaos van de ondergang te redden, maar dat er ook iets anders is, iets wat hem met onweerstaanbare kracht voortdrijft, een onbegrijpelijke kracht, gevoed door een bron in hemzelf, die hij echter niet kent. Ergens moet er iets zijn wat je kan doen ontbranden, wat je hoofd en hart in vuur en vlam kan zetten. Hij heeft niet een bepaald idee waar zijn leven op is gebaseerd en dat hem naar een doel laat toewerken, hij weet alleen dat hij heeft afgewezen wat men hem tot nu toe met pathos en bruut geweld als idee wilde opdringen, hij kent alleen afkeer, omdat hij ziet dat er bloed druipt van de verzorgde handen en gepoetste laarzen van

de dragers van dit idee, hij kent alleen berusting omdat hij terechtgekomen is in deze machinerie die iedereen als een worm vertrappt die ook maar een stap buiten de falanx probeert te zetten.

Er moet iets zijn dat het leven de moeite waard maakt, maar hij weet niet wat, ze hebben hem ervan afgehouden of het verkeerd voorgesteld, leugens en bedrog in hem gezaaid waardoor het onkruid van het vooroordeel zijn denkvermogen heeft overwoekerd.

Lassehn kijkt nog een keer in de spiegel en trekt met de wijsvinger van zijn rechterhand de contouren van zijn gezicht na, hij aait over zijn kin, wangen, lippen, neus, voorhoofd, oren, en de zachte aanraking van zijn eigen vingers doet hem op een vreemde manier goed, het is alsof hij zichzelf weer adem inblaast, alsof deze aanraking hem weer in contact met het leven heeft gebracht.

‘Nee,’ zegt hij opnieuw en hij schudt zijn hoofd, een glimlachje krult zijn bleke, bloedeloze lippen. Hij is nog niet dood, alleen maar schijndood, en door de geheimzinnige kracht van een nog onbekend idee is er weer leven in hem gekomen. De tijd die tussen zijn vlucht en het begin van zijn nieuwe leven is verstreken, is niet langer een leeg, dood intermezzo in het diepste dal in zijn leven, maar is als een fermate na een smartelijk verklinkende coda, een stille maat, waarin weer energie wordt verzameld voor nieuwe akkoorden, en die van de grens van een dodelijke gelatenheid naar een hardnekkige levenswil leidt. Hij weet dat hij nu zijn uiterste best moet gaan doen om tot inzicht te komen, hij weet weliswaar niet waar hij dat moet vinden en wie hem dat zal geven, maar daar maakt hij zich nu geen zorgen over.

Opeens moet hij aan Klose denken, en op zijn lippen vormt zich nu een glimlach die zijn neus doet rimpelen en twee duidelijke lijntjes bij zijn mond tevoorschijn laat komen.

Klose is eigenlijk de enige in Lassehns omgeving die niet door de nationaalsocialistische vloedgolf is overspoeld of omlaaggetrokken, langs wie de gezwollen redevoeringen en geraffineerde propaganda zonder enig effect zijn afgeleden, die zich nergens door heeft laten corrumperen. Lassehn wist niet eens dat zulke mensen nog bestonden, omdat hij er nog nooit een was tegengekomen. Hij weet ook niet waar de standvastigheid van Klose vandaan komt en waarom zijn weerstandsvermogen ongebroken is, maar

hij vermoedt dat de oorsprong van die kracht teruggaat tot de tijd dat hij, de conservatoriumstudent Joachim Lassehn, nog niet bewust nadacht. Over die tijd weet hij niets, alleen wat zijn leraren, jeugdleiders, propagandaofficieren, de kranten en de radio hem lieten weten, en dat was...

Zijn gedachtegang wordt opeens onderbroken. Het luchtafweergeschut blaft en hamert er plotseling op los, een geweldig gedreun vermorzelt de stilte, daaroverheen klinkt het scherpe, fluitende geluid van vliegtuigen en het huilen van vallende bommen. De grond beeft, het huis staat te schudden op zijn grondvesten, de luchtdruk perst zich door alle kieren, kalkstof brokkelt van de muren.

Lassehn luistert een paar minuten naar het helse concert, dan raapt hij zijn jas op van de grond en gaat weer op de bank liggen. Wat er buiten gebeurt, gaat hem niet aan, hij trekt de ijsmuts over zijn ogen en de jas op tot aan zijn nek.

Een paar minuten later is hij diep in slaap.

III

14 april, 23.00 uur

Als Lassehn weer wakker wordt, weet hij niet of hij een paar minuten of een paar uur heeft geslapen. Een wolk van vermoeidheid hangt nog over hem heen. Hij wil zich weer overgeven aan de slaap als hij een stem hoort. Het is niet de stem van Klose, een beetje dreunend, een beetje rauw en met een Berlijns accent, maar een verzorgde, harde, zakelijke, een beetje gekunstelde stem, zoals die van een geoefende, ervaren spreker.

Lassehn trekt de ijsmuts die voor zijn ogen zit omhoog en tilt zijn hoofd op, maar hij ziet niets, hij moet rechtop gaan zitten om zijn hoofd te kunnen draaien, en dan ziet hij...

Klose zit bij de luidspreker, maar hij is niet alleen, er zijn nog twee andere mannen, ze zitten vlak bij de luidspreker, hebben hun hoofd naar voren gestoken en houden hun handen achter hun oren om goed te kunnen luisteren. Ze hebben harde, hoekige, gespannen gezichten die trots en vastberadenheid uitstralen.

De stem die hem gewekt heeft komt uit de luidspreker, hij spreekt duidelijk en zonder opsmuk, maakt de dingen niet mooier dan ze zijn, noemt de dingen bij hun naam, stort bittere, bijtende spot uit over de nazigoden en maakt liederlijke, hebzuchtige en bloeddorstige burgermannetjes van hen.

Lassehn heeft nog nooit zoiets gehoord. Zijn hart begint heftig te kloppen, hij krijgt het Spaans benauwd, knippert onrustig met zijn ogen en kijkt angstig om zich heen, hij wil iets vragen maar luistert gefascineerd, en houdt zijn adem in om geen woord te hoeven missen. Die stem komt uit een andere wereld, een wereld zonder de ijzeren greep van de tirannie. Lassehn zou willen schreeuwen, iets in hem moet eruit geschreeuwd worden, vreugde, hoop, bevrijding, haat, pijn, maar er komt niet meer dan een hees gerochel uit zijn keel.

Klose draait zich om en legt een vinger op zijn lippen, de twee andere mannen blijven onbeweeglijk zitten en kijken niet op of om.

‘Soldatenzender West op de korte golf 41 en 32 meter. De nieuwsberichten...’

Gekraak in de luidspreker, Klose heeft de radio uitgezet. Lassehn zwaait zijn voeten van de bank en staat op, strijkt zijn haar glad en trekt zijn jasje recht, dan staat hij besluiteloos midden in de kamer.

‘Kom erbij, Joachim,’ roept Klose terwijl hij hem wenkt, ‘ik wil je aan mijn vrienden voorstellen.’

Langzaam loopt Lassehn naar ze toe.

‘Niet zo aarzelend, jongen,’ moedigt Klose hem aan en hij wijst een voor een naar de mannen. ‘Dit is dokter Walter Böttcher en dat is Friedrich Wiegand, voormalig secretaris van de vakbond.’

Lassehn maakt twee stijve, onhandige buigingen en mompelt zijn naam.

‘Ga zitten, jongen,’ zegt Klose, ‘en doe niet zo vreemd, ik heb ze al over je verteld, kleine deserteur.’

‘Meneer Klose,’ smeekt Lassehn en hij laat zich zwaar op een stoel vallen, ‘gebruik toch niet steeds dat woord.’

‘Waarom niet?’ vraagt dr. Böttcher. Hij kijkt Lassehn aandachtig aan. ‘Het is geen schande om een deserteur te zijn, meneer Lassehn, integendeel, door te deserteren hebt u meer moed getoond dan uw kameraden die stug hun vermeende plicht blijven doen. Ik vind uw desertie namelijk geen lafheid, want u hebt daarmee de gehate ketenen afgeworpen en u laat zich niet langer misbruiken, omdat u zich niet meer schuldig wilt maken aan de misdaden die tegen andere volkeren, maar ook tegen het Duitse volk worden begaan. Laf zijn juist de anderen, die alle bevelen, hoe gruwelijk en gewelddadig ook, opvolgen en zodoende hun geweten sussen. Volgens oer-Pruisische opvattingen zijn ze weliswaar plichtsgetrouw en dapper, maar dat zijn ze alleen omdat ze laf zijn, omdat ze de moed niet hebben ermee te stoppen en in opstand te komen. Zo moet u dat zien, Lassehn.’

‘Dank u wel, dokter,’ zegt Lassehn zachtjes en kijkt hem recht aan. ‘Het is zo moeilijk je weg te vinden, je hebt helemaal geen richtlijnen en normen meer.’

‘Uw generatie, Lassehn, is niet te benijden,’ zegt dr. Böttcher ernstig. ‘Wij, dat wil zeggen vooral Wiegand en ik, en ook onze gemeenschappe-

lijke vriend Klose, hebben het daar al vaak over gehad en we zijn tot de conclusie gekomen dat geen enkele jonge generatie ooit zoveel tegenslag heeft gehad. De enorme omvang daarvan zal pas na de ineenstorting, die natuurlijk nog maar een kwestie van maanden is, duidelijk worden. Door de vernietiging van haar fundament zal uw generatie de grond onder haar voeten verliezen en in een diep gat vallen, uw generatie zal teleurgesteld zijn en met lege handen staan, ze zal wel inzien dat ze slachtoffer is geworden van verleiding en bedrog, maar ze zal ook alle andere idealen en elk nieuw geloof dat zich aanbiedt afzweren, ze zal wantrouwend en minachtend neerkijken op iedereen die denkt de leiding te moeten nemen of die het over een wereldbeschouwing heeft, en ze zal bewust of onbewust de normen hanteren waarmee ze is opgegroeid.'

'Deze jeugd, dokter, waar ik deel van uitmaak,' werpt Lassehn tegen, 'weet ook niet beter. Ze belichaamt de minachting voor alles wat er vóór het nationaalsocialisme was, en zelfs als op een dag zou worden erkend dat het nationaalsocialisme verachtelijk is en dat zijn leiders misdadigers zijn, dan nog zou ze geen vertrouwen hebben in de geestelijke en politieke leiders van voor 1933.'

'U hebt volkomen gelijk,' mengt Wiegand zich nu in het gesprek. 'Het doet er in eerste instantie minder toe of we deze generatie oude of nieuwe ideeën kant-en-klaar voorschotelen. Ze moet eerst vergeten wat het nationaalsocialisme uit al die duistere bronnen onophoudelijk, als een bijtend zuur naar binnen heeft laten druppelen.'

'Overduidelijk, mensen,' komt nu Klose tussenbeide, 'wat er bij iemand in zijn jeugd is ingeramd zit met weerhaken vast. Toen ik nog op school zat droegen we Frederik de Grote en Bismarck op handen, en eerlijk gezegd ben ik pas heel veel later kritisch geworden.'

'Zo verging het ons allemaal, Klose,' zegt dr. Böttcher, 'maar in het keizerlijke Duitsland was er in elk geval nog een oppositie, er waren bepaalde vrijheden, je had de mogelijkheid ergens anders informatie vandaan te halen. Maar deze generatie kan dat niet, ze is afgesloten van alles wat buiten de sfeer van het nationaalsocialisme ligt, ze leert alles kennen alsof ze in een lachspiegel kijkt, dat zogenaamde nationaalsocialistische wereldbeeld wordt hier in hapklare brokken en als wondermiddel geserveerd, en alles op de wereld, of het nu gaat om de Duitse geschiedenis of om het

verzamelen van postzegels, om biologie of dansmuziek, alles wordt op die manier uitgelegd.’

Lassehn zucht diep, zijn ogen staan hulpeloos en verdrietig. ‘Hoe was het ook alweer in *Faust*?’

*“Gezegend man, bewaar je hoop
ooit uit die zee van dwaling op te duiken.
In wat men niet weet, zit ’m toch de knoop!
En wat men weet, dat is niet te gebruiken”*

Zo is het. Ik benijd u, dokter, ik benijd u alle drie, omdat... Hoe moet ik het zeggen? Ja, ik benijd u in zekere zin om uw leeftijd.’

Dr. Böttcher lacht wrang. ‘Ja, zo is het. Dit zal de eerste keer zijn dat de jeugd zich niet boven de ouderen verheven voelt, dat ze er niet trots op is jong te zijn. Toen u net zei dat u ons vanwege onze leeftijd benijdt, hebt u dat niet helemaal juist geformuleerd. Het is niet onze leeftijd die zo aantrekkelijk lijkt, maar de kennis en ervaring die wij hebben opgedaan in een tijd waarin het nationaalsocialisme het denken nog niet tot een primitieve formule had gereduceerd. De meesten van uw generatie zijn nog niet tot dit inzicht gekomen, omdat ze nog midden in de oorlog en de krampachtig optimistische redevoeringen van Hitler en Goebbels zitten, maar op een dag is de oorlog voorbij en zullen Hitler en Goebbels er niet meer zijn, en pas dan, als het grote zwijgen aanbreekt en niemand meer bevestigt dat wat ze doen juist is, als ze van alle kanten alleen hun fouten krijgen voorgehouden, dan pas zullen ze zien hoezeer ze in hun jeugd zijn verraden, hoe hun enthousiasme op een schandalige manier is misbruikt en hun gedachten op een dwaalspoor zijn gezet. Dan opent zich voor hen het grote vacuüm, want terwijl oudere generaties op opvattingen van vroeger kunnen terugvallen, op het socialisme, het communisme, het liberalisme of de democratie, de kerk of welke filosofische stroming dan ook, staat de jeugd geestelijk gezien met lege handen. Kunt u zich voorstellen wat er na de onvermijdelijke nederlaag gebeurt, Lassehn?’

Lassehn schudt zijn hoofd. ‘Nee, dokter Böttcher, hoe zou ik dat moeten weten,’ antwoordt hij. ‘Voor mij was Hitler-Duitsland tot nog toe, ondanks alles, in elk geval een georganiseerd staatsbestel...’

‘... gebouwd op gewetenloos bedrog en bij elkaar gehouden met bruut geweld,’ vult dr. Böttcher aan.

‘Zeker,’ geeft Lassehn toe, ‘maar als die orde uit elkaar valt, als alle onderdrukte instincten en verlangens weer op hun beloop worden gelaten, kan alleen de chaos regeren.’

‘Het staat als een paal boven water,’ zegt dr. Böttcher bedachtzaam, alsof hij elk woord weegt, ‘dat deze oorlog ons in de grootste ramp van onze geschiedenis stort, maar we hebben al wat ervaring met het verliezen van wereldoorlogen, Lassehn. Ook na de oorlog van 1918 keerde een miljoenenleger terug naar huis, mannen die jarenlang niets anders hadden meegemaakt dan loopgraven en soldatenbordelen, massale mantegen-mangevechten en de bevrediging van de meest primitieve behoeften, die in geestelijk en lichamelijk opzicht vreselijk vernederd waren, mannen die alleen nog atavistische herinneringen aan een normaal leven hadden. Die mannen, onder wie vele honderdduizenden die direct van de schoolbanken naar de kazernes en de slagvelden waren gedirigeerd en die net zo veel of weinig van het leven wisten als u nu, zijn op een dag ook naar huis teruggekeerd, en een golf van wreedheid, moord en geweld sloeg over ons land, maar er waren ook krachten die orde brachten in de chaos en het geweld onderdrukten.’

‘Die onderdrukkers zijn later door de onderdrukten weer overmeesterd, beste dokter,’ zegt Klose. ‘Jullie fouten...’

Dr. Böttcher onderbreekt hem met een snel gebaar. ‘We gaan nu niet voor de zoveelste keer over onze of jullie fouten twisten, beste Klose,’ zegt hij. ‘Het gaat er nu om deze jongen, die nog nooit ergens in heeft geloofd of ook maar de kans heeft gehad ergens in te geloven en die naar het schijnt ook in de toekomst weigert in iets te geloven, omdat, vast nog onbewust, de naziterminologie nog heel diep zit, deze jongen dus duidelijk te maken dat er in Duitsland ook na de oorlog weer orde zal ontstaan, niet *hoewel*, maar *omdat* het nationaalsocialisme verdwenen is.’

‘Ik kan me niet voorstellen,’ twijfelt Lassehn, ‘dat er uit deze wereld van afschuwelijke, gemene en misdadige dingen ooit een weg naar een geordend leven zal leiden, een leven van zuiverheid en vrijheid, met muziek en liefde. Wat voor systeem zou dat dan moeten zijn?’

‘Dat weten we nu nog niet,’ antwoordt dr. Böttcher, ‘dat zal uiteindelijk

van de laatste fase van de oorlog afhangen. Maar om op het onderwerp terug te komen: er waren ook toen veel mensen, voornamelijk uit de burgerij, die zich gewoon niet konden voorstellen dat Duitsland de oorlog kon verliezen omdat het de ondergang van hun wereld zou betekenen. Wel, de wereld verging niet, alleen een bepaalde burgerlijke wereld was vergaan.’

‘Dat leek maar zo,’ brengt Wiegand ertegen in. ‘De kapitalistische en agrarische heersersklasse raakte alleen uit beeld, ze leefde door, eerst bescheiden, terughoudend, nauwelijks zichtbaar, maar in de luwte conserveerde ze zorgvuldig al haar geestelijke en materiële bestanddelen, om ze vervolgens, omdat ze merkwaardigerwijs onaangetast bleven, stukje bij beetje met volle kracht in te zetten, en uiteindelijk vormde ze de basis van het nationaalsocialisme. In feite is deze oorlog, waarvan we hopelijk het laatste bedrijf meemaken, slechts een voortzetting van de Eerste Wereldoorlog, die Duitsland weliswaar economisch op de knieën dwong, maar politiek gezien niet heeft aangetast.’

‘Dat is het grote verwijt dat de overwinnaars van Versailles gemaakt kan worden: ze hebben weinig tot niets gedaan om de democratie in Duitsland te bevorderen,’ zegt dr. Böttcher die bevestigend knikt. ‘Door hun politiek hebben ze veeleer in de hand gewerkt dat het politiek onderontwikkelde Duitse volk weer eens oorzaak en gevolg door elkaar haalde en deels de democratie afwees, deels de kansen die de democratie bood niet wist te benutten en langzaam maar zeker teruggleed in de armen van het militarisme en het nationalisme, in al hun varianten. Dat zal nu voorkomen moeten worden, en het is mij volkomen duidelijk dat dat alleen mogelijk is met hulp van onze huidige zogenaamde vijanden.’

‘Eén ding moeten we wel beseffen,’ zegt Wiegand als dr. Böttcher even pauzeert. ‘De soldaten die dit keer terugkomen, zijn van een ander slag dan die van de Eerste Wereldoorlog, ze zijn verhard, verwaarloosd, teleurgesteld, verbitterd en moe, deze soldaten hebben de school van de zogenaamde nationaalsocialistische wereldbeschouwing doorlopen. Omdat ze dachten bij het “Herrenvolk” te horen hebben ze onvoorstelbare gruwelijkheden begaan en overal verwoestingen aangericht, ze hebben de stelregel “het doel heiligt de middelen” tot het uiterste doorgevoerd. Sloeg de soldaat uit de Eerste Wereldoorlog zijn geüniformeerde tegenstander nog in een man-tegen-mangevecht in zekere zin uit noodweer dood, de

soldaat uit deze oorlog heeft, bewust en overtuigd van de superioriteit van zijn ras en de aanspraken op de macht van zijn volk, niet alleen vijandelijke soldaten, maar ook talloze burgers, mannen en vrouwen van alle leeftijden vermoord en beroofd van alles wat ze bezaten. Die instelling zal ook door de militaire nederlaag niet zomaar verdwijnen, ze zal nog lang in de mensen nawerken, en wel net zo lang tot ze leren inzien dat niet strategische fouten de oorzaak waren van de nederlaag van hun Führer, dat niet pas de oorlog een fout was, maar dat de hele zogenaamde beweging een misdaad was.’

‘U hebt het over de komende nederlaag als over een onomstotelijk feit, heren,’ zegt Lassehn nu. ‘Begrijp me goed, ik wens de overwinning niet, want het is me duidelijk dat wij Duitsers ons in het geval van een overwinning tot een gevaarlijke menselijke roofdiersoort zouden ontwikkelen, maar zo vaststaand...’

‘God, Joachim,’ onderbreekt Klose hem bijna boos, ‘de Russen staan aan de Oder, klaar voor de laatste sprong naar Berlijn, aan de andere kant hebben de Engelsen en Amerikanen allang de Siegfriedlinie en de Rijn achter zich gelaten en op sommige plaatsen zelfs de Elbe al bereikt, en jij twijfelt nog?’

‘Ik beschouw het geografische gezichtspunt nog niet eens als doorslaggevend,’ zegt dr. Böttcher die door een gebaar de aandacht op zich vestigt. ‘Wat veel zwaarder weegt is onze volslagen materiële inferioriteit. U weet toch wel dat de alom geprezen pantservuist alleen maar een surrogaat is, omdat zware verdedigingswapens ontbreken? Weet u niet dat de Luftwaffe vaak niet kan opstijgen vanwege brandstoftekort? Hebt u niet in de gaten dat de Amerikaanse en Engelse luchtmacht ongehinderd en op ieder moment van de dag of nacht ieder punt dat ze willen bombarderen ook kunnen bombarderen? Weet u niet dat ze nu de allerlaatste reserves, kinderen nog, en invalide bejaarden, als Volkssturm naar het front sturen? Ziet u die belachelijke tankversperringen in de straten van Berlijn dan niet, die een vijand moeten tegenhouden die met speels gemak de Atlantikwall, de Siegfriedlinie en alle grote rivieren achter zich heeft gelaten?’

‘Hij gelooft in het wonderwapen,’ zegt Klose glimlachend.

‘Bijna goed, meneer Klose,’ zegt Lassehn. ‘Ik geloof er niet in, maar ik ben bang dat die daarboven nog iets monsterlijks van plan zijn. Of het

nu gaat om de V₃ of om een wanhoopswapen, om gasgranaten of een bacteriologische oorlog... Er gaan zoveel geruchten.'

'Goh, Joachim, muziekstudent,' lacht Klose, 'en jij gelooft die onzin? Tja, als ze je eenmaal onder handen hebben genomen...'

'Dit is niet om te lachen, Klose,' zegt Wiegand ernstig. 'Ik moet eerlijk bekennen dat er momenten zijn dat het rotsvaste vertrouwen van Goebbels en Fritzsche als een strop om mijn nek voelt.'

Dr. Böttcher knikt. 'Een paar maanden geleden schreef Goebbels in het weekblad *Reich* het volgende:

“Onlangs zagen we moderne Duitse wapens waarvan ons hart even stil bleef staan.”

Die zin, ik geef het ruitelijk toe, heeft me tot in mijn dromen achtervolgd.'

'Het is niet makkelijk, het is zelfs heel moeilijk zich in uw hoofd te verplaatsen,' zegt dr. Böttcher dan. 'U hebt geen vaste geestelijke basis en geen diepgewortelde ideeën, u verwerpt het nationaalsocialisme, de van staatswege voorgeschreven en dwangmatig opgelegde wereldbeschouwing, maar u hebt geen andere omdat u die niet hebt leren kennen. Gelooft u in God?'

Lassehn haalt zijn schouders op. 'Ik weet het niet,' antwoordt hij, 'ik weet het echt niet. Ik ben niet echt religieus, maar ook niet atheïstisch opgevoed, het geloof was bij ons thuis een burgerlijk iets wat bij een aantal gelegenheden, de belijdenis bijvoorbeeld of met Kerstmis, uit de mottenballen werd gehaald, het hoorde er gewoon bij, het was een geloof zonder enige verplichting en eigenlijk ook zonder inhoud.'

'U gelooft dus niet in God,' stelt dr. Böttcher zakelijk vast. 'U bent vast ook niet bekend met filosofische stromingen, behalve dan misschien de Rosenbergmythe. Maar wat is dan in 's hemelsnaam de zin van uw bestaan? Alleen het vervullen van materiële wensen?'

'Nee, dokter,' antwoordt Lassehn, 'ik zag muziek als de zin van mijn bestaan.'

'Uit uw antwoord blijkt al dat dat niet meer het geval is, of dat u in elk geval enorm bent gaan twijfelen.' Dr. Böttcher schuift met twee vingers

zijn bril een beetje omhoog. ‘Muziek,’ gaat hij dan zachtjes verder, ‘muziek is een van de prachtigste gaven van de menselijke geest, maar muziek alleen kan niet de inhoud of het doel van ons bestaan zijn, muziek alleen is te weinig, ze moet ergens in geworteld zijn. Een ding op zich bestaat niet, mijn jonge vriend.’

‘Zolang ik muziek kon maken ging ik er helemaal in op,’ zegt Lassehn, ‘ik had geen ruimte voor iets anders, en aan de muziek heb ik het te danken dat ik niet door het nationaalsocialisme geïnfecteerd kon worden. U kunt me niet overtuigen...’

‘U bent nog erg jong, Lassehn,’ reageert dr. Böttcher toegeeflijk terwijl hij zijn hand voorzichtig op Lassehns arm legt, ‘en ik wil mijn leeftijd echt niet als argument gebruiken, maar u wilt vast wel van mij aannemen dat ik meer ervaring en inzicht heb waar het om dit soort dingen gaat. U beweert dat het volledig opgaan in de muziek u in staat heeft gesteld de nationaalsocialistische infectie te weerstaan. Maar ik geloof dat u, als u helemaal bezeten was van muziek, ook alle andere invloeden zou hebben weerstaan. Hebt u kunst tot nu toe niet als een op zichzelf staand iets beschouwd?’

Lassehn knikt. ‘Zeker, de kunst is een opgave op zich en dient geen bepaald doel.’

‘Aha!’ zegt dr. Böttcher opgewekt. ‘Maken kunstenaars dan geen deel uit van hun omgeving, worden ze daar niet door gevormd, vallen ze soms niet onder de algemeen geldende wetten? Ja of nee?’

‘Zeker wel,’ geeft Lassehn schoorvoetend toe, ‘maar in hun kunst verheffen ze zich boven het alledaagse.’

Dr. Böttcher glimlacht toegeeflijk. ‘U gelooft dat u zich boven het alledaagse kunt verheffen, Lassehn, maar u bent daar net als ieder ander aan gebonden. De kunst staat niet buiten of boven de wetten van het leven, de onafhankelijkheid van de kunstenaar is slechts een illusie, ook de kunst is niet apolitiek en zal zonder de ondersteunende kracht van een ideaal of een geloof vastroesten in het artistiekerige. U zult Bach nooit volmaakt kunnen spelen als u niet de gave hebt zich in zijn naïef-gelovige denken te kunnen verplaatsen, u zult de sonates van Beethoven nooit volledig kunnen doorgronden als u die revolutionaire driftkikker niet begrijpt, u zult altijd een technicus blijven als u de partituren niet met uw eigen geest en ziel tot leven wekt.’

Lassehn heeft zijn hoofd laten zakken. ‘Wat is dan de oplossing?’ vraagt hij zachtjes. ‘U hebt de geestelijke armoede van mijn situatie geschetst, en ik heb al jaren het beklemmende gevoel dat mijn leven me als zand door de vingers glipt, maar u hebt me nog niet gezegd hoe ik aan deze situatie kan ontsnappen. U en meneer Wiegand en meneer Klose hebben uw politieke en levensbeschouwelijke basis. Kunt u mij daar niet aan laten meedoen?’

‘Zo makkelijk als bij de nazi’s gaat dat niet,’ glimlacht dr. Böttcher, ‘dat iemand lid wordt van een partij en de levensbeschouwing er gratis en voor niets bij krijgt, inclusief de wetten, gedrags- en uitvoeringsregels, enzovoort. Voor onze levensbeschouwing moet gewerkt worden, Lassehn, je kunt het niet leren, maar ik wil graag met u aan de slag, maar meer nog wil ik u onder de hoede van onze vriend Wiegand plaatsen, die meer tijd heeft dan ik. Ik ben arts en heb een grote praktijk, maar Wiegand leeft ook in de illegaliteit.’

Met een ruk draait Lassehn zich om. ‘Bent u illegaal?’ vraagt hij verbouwereerd. ‘Dat zal ik ook moeten worden...’

Met beide handen probeert Wiegand het vuur van vragen af te wenden dat nu over hem dreigt te worden uitgestort. ‘Rustig, rustig,’ zegt hij bedachtzaam. ‘U wilt vast van mij weten hoe je dat doet. Wel, het antwoord is eigenlijk vrij simpel. Er is geen schema, je moet je aan elke situatie aanpassen, altijd achterdochtig zijn, je ogen openhouden en opletten wat je zegt. Wanneer hebt u uw eenheid... o ja, dat wilde u niet horen. Sinds wanneer bent u op pad?’

Lassehn denkt even na. ‘Sinds...’ – hij legt zijn hoofd in zijn nek – ‘sinds 22 januari.’

‘Dat is bijna drie maanden,’ zegt Wiegand, ‘dan hebt u al wat ervaring.’

‘Jazeker,’ geeft Lassehn toe, ‘maar ik ben de hele tijd onderweg geweest, ik heb provinciale wegen en bossen onveilig gemaakt, me aangesloten bij colonnes buitenlandse arbeiders en vluchtende burgers, maar de situatie in Berlijn ken ik niet, want ik ben hier sinds september 1943 niet meer geweest.’

‘Uiterste voorzichtigheid is geboden, Lassehn,’ zegt Wiegand ernstig, ‘de controles zijn juist nu verscherpt. Hebt u de laatste oproep gelezen waarin de bevolking tot extra waakzaamheid wordt gemaand?’

Lassehn schudt van nee.

‘Ik zal het *12-Uhr-Blatt* voor u achterlaten, dan kunt u het zelf lezen,’ gaat Wiegand verder. ‘We hebben het net al over u gehad, u kunt afwisselend bij Klose en bij mij terecht.’

‘Bij u?’ vraagt Lassehn verbaasd. ‘Maar u bent toch zelf illegaal?’

Wiegand lacht met z’n lippen op elkaar. ‘Jazeker, maar je kunt op veel verschillende manieren illegaal zijn. U denkt zeker dat je de hele tijd in een donkere kelder moet zitten of voorzichtig, met gebogen hoofd, over straat moet sluipen. Nee, jongen, dat hou je op den duur niet vol, maar afgezien daarvan hangt het er ook van af waarom je illegaal bent. Een crimineel die gezocht wordt is in zekere zin ook illegaal, omdat hij niet achter de tralies wil, een Jood die zich voor de Gestapo verstoppt, is ook illegaal omdat hij wil voorkomen dat hij naar het oosten wordt gedeporteerd en daarmee aan een wisse dood wil ontsnappen, een soldaat die net als u zijn eenheid de rug heeft toegekeerd omdat een onweerstaanbaar verlangen hem naar huis drijft of omdat hij de volslagen waanzin van de oorlog niet langer kan verdragen, is ook illegaal, omdat hij die beslissing, eenmaal genomen, niet meer kan terugdraaien zonder te worden opgehangen.’ Wiegand zwijgt en kijkt dr. Böttcher vragend aan.

‘En op welke manier bent u illegaal?’ vraagt Lassehn.

Wiegand aarzelt met zijn antwoord.

‘Op een wettige manier, in zekere zin,’ schiet dr. Böttcher in de lach.

‘Je kunt die jongen gerust alles vertellen,’ komt Klose tussenbeide, ‘hij is eerlijk, daar heb ik een neus voor, die houdt zijn mond, die verlinkt niemand.’

‘Op een wettige manier illegaal?’ vraagt Lassehn verbaasd. ‘Dat begrijp ik niet.’

‘Ik zou deze paradox nog meer op de spits kunnen drijven,’ zegt dr. Böttcher. ‘Wiegand is op een onwettig wettige manier illegaal, maar dat kunt u natuurlijk niet begrijpen. Hij staat bij de politie geregistreerd, hij heeft onberispelijke papieren en zelfs een militair zakboekje dat al menige controle heeft doorstaan, hij werkt zelfs in een belangrijk bedrijf, namelijk de spoorwegwerkplaats Karlshorst. Bij hem is alles prima in orde.’

‘Maar hoe zit dat dan met die illegaliteit?’ vraagt Lassehn.

‘Ach, onnozele hals,’ zegt Klose met een grote grijns. ‘Friedrich Wiegand heet alleen bij ons Friedrich Wiegand, voor de buitenwereld, voor

de politie, voor de militaire instanties en alle andere instanties heet hij... Hoe heet je, Fritz?’

Wiegand heeft zijn gebruikelijke wantrouwen nog niet helemaal overboord gezet, hij glimlacht en knikt een beetje.

‘Franz Adamek,’ zegt hij.

‘Dit heb ik intussen wel begrepen,’ zegt Lassehn terwijl hij net als de andere mannen glimlacht. ‘U bent legaal illegaal. Maar waarom bent u illegaal?’

‘Ook dat zal ik u vertellen, Lassehn,’ zegt Wiegand nog een beetje tegenstribbelend. ‘Ik was vroeger vakbondssecretaris en speelde, als ik dat zo mag zeggen, een vooraanstaande rol bij een aantal stakingen. Toen onze geliefde partijgenoot, minister-president en houtvester Hermann Göring op 28 februari 1933 de Rijksdag in brand stak, hebben ze me voor het eerst gevangengezet. En dat gebeurde bij verschillende gelegenheden opnieuw: alle politieke functionarissen werden, zoals men dat zo mooi zegt, in preventieve hechtenis genomen, dat wil zeggen: in een concentratiekamp gestopt. Toen de grootste Führer aller tijden op 21 juni 1941 aan zijn veldtocht naar het oosten begon, kon je opnieuw zo’n actie verwachten, maar die keer hebben ze me niet te pakken gekregen, want ik had er lucht van gekregen en ben ondergedoken, zo ben ik illegaal geworden. Weet u zo genoeg?’

Lassehn schudt zijn hoofd. ‘Nog niet, meneer Wiegand,’ antwoordt hij, ‘ik heb nog een vraag die volgens mij niet onbelangrijk is. Waarom bent u niet gewoon ondergronds gebleven? Bracht u zichzelf niet heel erg in gevaar toen u besloot onder een valse naam en waarschijnlijk met een ander adres verder te leven?’

‘U hebt helemaal gelijk,’ antwoordt Wiegand, ‘het gevaar herkend te worden is er altijd en ik weet ook dat ik op de opsporingslijst van de Gestapo sta. Maar dat weerhoudt me er niet van mijn illegale activiteiten voort te zetten.’

Lassehn denkt even na. ‘Illegale activiteiten,’ zegt hij dan, ‘en het accent ligt op activiteiten, ik snap het.’

‘Goed geraden,’ zegt Wiegand, de glimlach die om zijn lippen speelt is nu voor het eerst ook in zijn ogen te zien. ‘Zoals ik al zei, kun je om verschillende redenen illegaal zijn. Ik ben dat om politieke redenen, want

zelfs als ze me niet in een concentratiekamp hadden gestopt, zou ik amper bewegingsvrijheid hebben gehad omdat ze me de hele tijd zouden observeren, ik zou mijn politieke vrienden niet hebben kunnen ontmoeten, ik zou mijn actieve...' Hij houdt in en bijt op zijn lip. 'Kortom, elke stap die ik zette, zou scherp in de gaten worden gehouden.'

'En onder uw schuilnaam kunt u ongestoord leven?' vraagt Lassehn.

'Voor zover je tegenwoordig ongestoord kunt leven,' antwoordt Wiegand. 'Af en toe verhuis ik, zodat niemand er zicht op heeft hoe ik leef, om niemand de kans te geven mijn gewoontes te leren kennen en ten slotte om in de buurt niet bekend te worden, wat mijn bewegingsvrijheid alleen maar zou beperken. De grootste fout van illegalen is dat ze zich veilig wanen, dat ze geloven dat ze niet in de gaten worden gehouden en dat ze niet opvallen. De ervaring heeft me geleerd dat iedereen elkaar in de gaten houdt, dat iedereen zijn buurman wantrouwt, hetzij uit angst bespioneerd te worden, hetzij omdat hij zelf een spion is, nog afgezien van de ellendingen die, zonder echt spion te zijn, zich maar wat graag als verlengstuk van de partij laten gebruiken om zo hun trouw en geloofwaardigheid te bewijzen. Iedereen draagt tegenwoordig een masker dat hij pas afzet als hij alleen is, zelfs binnen de familiekring kiest men zijn woorden zorgvuldig als er kinderen bij zijn. Er is al veel ellende geweest omdat kinderen in hun onschuld ondoordachte opmerkingen van hun ouders doorvertelden. Ik ken een geval waarbij een hele groep is opgerold omdat de naam van een van onze kameraden door zijn zoontje van zes doorverteld werd.'

'Ik stel voor een eind te maken aan de les over de theorie en praktijk van de illegaliteit,' zegt dr. Böttcher terwijl hij op zijn horloge kijkt. 'Het is bijna twaalf uur.'

'Dan is het voor mij ook de hoogste tijd om te gaan,' zegt Wiegand terwijl hij opstaat, 'ik moet morgenvroeg om zes uur weer aan het werk.'

Ook dr. Böttcher staat op. 'En ook ik heb morgen weer een drukke dag voor de boeg. Laat u ons door de voordeur uit, Klose?'

Klose knikt. 'Da's beter, dan staan jullie gelijk op straat en hoeven jullie niet eerst over de binnenplaats.'

Lassehn is besluiteloos blijven zitten.

'En u?' vraagt Wiegand.

'De jongen blijft vannacht bij mij,' antwoordt Klose in zijn plaats. 'En

voor morgen heb je vast al plannen?’ vraagt hij Lassehn op de man af.

‘Morgen wilde ik naar Charlottenburg gaan,’ antwoordt Lassehn aarzelend.

‘Precies,’ zegt Klose, ‘je wilde even terrein verkennen bij je jonge vrouw. Nou, je hebt gelijk, daar heb je misschien een mooier plekje, met liefde en zo.’

Wiegand geeft Lassehn een hand. ‘Tot ziens, Lassehn,’ zegt hij, ‘zien we elkaar weer hier bij Klose?’

Lassehn geeft hem een krachtige handdruk, de vraag doet hem goed, hij ervaart het als een blijk van vertrouwen. ‘Ja, natuurlijk,’ antwoordt hij enthousiast.

Ook dr. Böttcher geeft hem een hand. ‘Tot ziens, jongeman, blijft u maar in de buurt van Klose, bij hem bent u in goede handen.’

Klose opent de deur van het restaurant, hij draait de sleutel langzaam en zonder geluid te maken om, doet de deur voorzichtig open en kijkt in de stille, donkere, nachtelijke straat. ‘De kust is veilig,’ zegt hij terwijl hij zich omdraait. ‘Tot ziens.’

Dr. Böttcher en Wiegand glippen op hun tenen naar buiten. In luttele seconden zijn ze in het donker verdwenen.